

**The quality of belonging to Islamism
in political forces loyal to it:**
**A study of the transformation of religiosity among political agents
in the city of Ahvaz in the last four decades**

Hosein Malek Khodaei Hasanvand^{*}, Hasan Mohaddesi Gilvaei^{}**

Mohamad Bagher Tajedin^{*}**

Abstract

This research has studied the transformation of religiosity in the consequent dimension between two major political currents, reformist and fundamentalist in Ahvaz city. In this study, the transformation of religiosity has been examined in terms of the desanctification of religious figures, limited expectations from the divine book, hijab as a social matter, and commanding good and forbidding evil, which has been carried out by using a qualitative approach with the research method of narrative analysis and the tool of narrative interviews among 30 people among two major political currents, fundamentalist and reformist. The number of interviewees is 30 people, that is, 15 fundamentalists and 15 reformists. The results showed that the transformation of religiosity in two major political currents is different, in the reformist current in the dimensions studied, i.e. desanctification of religious figures, limited expectations from the holy book, hijab as a social matter and commanding the good and forbidding. It is denied that a tremendous

^{*} Ph.D. Candidate of Political Sociology, Faculty of Humanities, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, j.nickar@gmail.com

^{**} Assistant Professor, Political Sociology, Faculty of Humanities, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), mohaddesi2011@gmail.com

^{***} Assistant Professor, Political Sociology, Faculty of Humanities, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, mb_tajeddin@yahoo.com

Date received: 09/03/2024, Date of acceptance: 11/02/2025

transformation has taken place, but this transformation can be seen with a gentle slope in the fundamentalist current. On the other hand, the interviewee's reaction to the functioning of the ruling political system was based on a strict view and behavior towards religion in the above issues.

Keywords: Islamism, religiosity transformation, reformist political trend and fundamentalist political trend.

Introduction

The evolution of the religiosity of political elites affects the way religious people intervene in politics. Some have rightly said that "nations organize their government according to the idea they have of God" (Bashiriyeh, 2017: 235). Considering these changes, the main problem of this research is to investigate these developments in two fundamentalist and reformist political tendencies in Ahvaz city. Because we want to check whether the changes in the religiosity of the political elites in Khuzestan have caused changes in their political orientation and political performance? If the answer is positive, what has been the process of these developments in the members of two different political factions? Is it possible to observe a regular trend in the changes in the religiosity of the elites and consequently in their political orientation and political performance? In this study, we try to give empirical answers to such questions. The main purpose of this research is to investigate the changes in the religiosity of the political elites of two fundamentalist and reformist tendencies in the first two decades of the revolution compared to the second two decades of the revolution in Khuzestan province and its impact on their political orientations and practices.

Materials & Methods

The research method in this study is narrative analysis. In this method, the events that happened during a person's life and caused ups and downs in a person's religiosity are discussed. "In a narrative interview, the informed person is asked to narrate the story of the subject in question, in which he/she participated, on the spur of the moment... The questioner forces the informed person to tell the subject in the form of a connected story of events from the beginning to narrate to the end" (Flick 193-1976) In this method, the questioner starts with the question that generates the narrative.

Discussion & Results

The results of these 30 interviewees show that religious divergence has occurred in both fundamentalist and reformist political groups, but this divergence is maximal in the reformist current and minimal in the fundamentalist current. All the interviewees have had a family religious culture and have distanced themselves from this culture. The research data shows that the starting point and the first transformation in all the interviewees is not the same, but each of them had a starting point for some reason. But what is common to most of the interviewees is their reaction to the political performance and behavior of the government based on a strict view and the rigid and dry view of the jurists in facing social issues such as hijab and commanding good and forbidding evil. They have given that they do not reflect a strict religious and political view. It is noteworthy that the average age of the interviewees is about 60 years (i.e. born in the thirties and forties of the 14th century), and on the other hand, the majority of the interviewees were once executors of the ruling policies, but gradually in the course of management, due to their lived experience, They have diverged religiously. Undoubtedly, when this divergence in this average age has occurred among senior and middle managers, naturally, this divergence will be much more among young people. Among the fundamentalist interviewees, we encountered statements such as the following: "I have intellectually come to the conclusion that at times my opinion has conflicted with the opinion of religious authorities, but despite this opinion, I have preferred religious authorities; It means that I have accepted and followed the opinion of the religious authority. Cases like this show that the fundamentalists have looked more religiously and duty-oriented towards the religious and political performance of the government, and the reformists have shown more divergence in this regard.

Conclusion

Most of the interviewees have considered hijab as a customary and social matter and they do not accept compulsory hijab, and in terms of demythologising the belief system and desanctifying religious figures, they have found a desire towards the customary social life. Most of the interviewees do not adjust their opinion with the opinion of Taqlid sources and consider interference in their destiny and their country as a human thing. Their expectations from the Holy Book have been limited and they no longer believe that the Holy Book is the answer to all the intellectual needs of mankind, but they believe that there are many economic and social issues that

have nothing to do with the Holy Book. They believe that the Quran is not a book of medicine and economics. This research shows that tremendous social changes are ahead and the transformation in the way of managing affairs is necessary. This research shows that the strict view will not only increase the tendency towards religion, but will strongly cause the divergence of religion. Also, it shows that although the interviewees have maintained their faith in religion and believe in rituals and worships, they are fed up with the instrumental use of religion and in some way have become inclined towards religious secularism in their behavior. The interviewees point to the roots of the anomaly regarding commanding the good and forbidding the bad, and they feel ashamed that they have ordered the good and forbid the bad in some cases during their political life, and that these things are stereotyped, authoritarian, governmental and official. are questioned. The result is that the interviewees have not only seriously distanced themselves from the existing official religion that is provided by the government and government agencies, Friday prayers, schools and other institutions, but a significant number of them have at least in some cases been challenged with Sharia-based religiosity. and have shown a kind of divergence. In their words, there was not much discussion about the success of religious theory for the administration of society, but they often had a critical look at the existing practices and management. It should be noted that the social and economic situation in terms of their political position is not comparable with a significant part of the society and this could have prevented their high dissatisfaction with the current situation.

Bibliography

- Ashmawi, Mohammad Saeed (2023) *Islamism or Islam?* Translated by Amir Rezaei. Tehran: Qaseeda Sara Publishing, 3rd edition. [in persian]
- Bashiriyeh, Hossein. (2014). *An introduction to Iranian political sociology*. Tehran: Naghah Maazer Publishing House, 7th edition. [in persian]
- Bashiriyeh, Hossein. (2017). *Political sociology*. Tehran: Nei Publishing House, 27th edition. [in persian]
- Berger, Peter (2018) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Translated by Abolfazl Morshedi. Tehran: First Edition. [in persian]
- Berger, Peter; Berger, Bridgit ; Kellner; Hansfried. (2001). *The homeless mind, renewal and aghahi*. Translated by Mohammad Savji. The first edition of Ni publication. [in persian]
- Flick, Uwe (2009) *An Introduction to Qualitative Research*. Translated by Hadi Jalili. Tehran: Nay Publishing House, Second Edition. [in persian]

673 Abstract

- Forsch, Inger; Rapstad, Paul (2015) *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives*. Translated by Majid Jafarian. Edited by Hassan Mohaddesi Gilvai. Qom: University of Religions and Denominations, 1st edition. [in persian]
- Ghayasvand, Ahmed. (2015). Behaviors and beliefs of Iranians: a sociological analysis of four decades of religiosity in Iranian society, *Social Sciences Quarterly*, 25(73), pp. 216-257. [in persian]
- Habermas, Jürgen. (2014). *The Theory of Communicative Action*, translated by Kamal Poladi, first edition, published by Center Press. [in persian]
- Hashemi, Hakime and Zare, Saeed. (2015). Investigating the relationship between students' type of religiosity and the level of using mass communication tools (case study: Qom university students), *Media and Culture, Humanities and Cultural Studies Research Center*, 6(2), 197-212. [in persian]
- Heydari, Hossein; Rouhani, Javad and Kardost, Khadijah. (2017). Religion and modernity (the approach of social theorists regarding the confrontation and transformation of religion with early and late modernity), *Qobistan*, 23(88), pp. 37-66. [in persian]
- Miri, Seyed Javad (2014) *Islamism and Post-Islamism: Reflections upon Allama Jafari's Political Thought*. University Press of America.
- Mohaddesi, Hasan. (2007). The future of the holy society: possibilities and socio-political prospects of religion in post-revolutionary Iran, *Iranian Journal of Sociology*, Volume 8, Number 1, Spring 2016, pp. 112-76. [in persian]
- Naseri, Milad; Kaveh, Farzaneh and Rabbani, Ali. (2015). A study of students' attitude towards religion (a model based on the contextual theory of GT) studied: Isfahan University students, *Applied Sociology*, 27(64), pp. 79-98. [in persian]
- Nolte, Ernest (2020) *Islamism: The Third Radical Resistance Movement*. Translated by Mehdi Tadini. Tehran: Sales Publishing, 2nd edition. [in persian]
- Peterburger. (2017). *Holy Canopy*, translated by Abulfazl Morshidi, first edition, third edition. [in persian]
- Plamenatz, John Petrov (2002) *Ideology*. Translated by Ezatollah Foladvand. Tehran: Scientific and Cultural, 2nd edition. [in persian]
- Tasadi Kari, Ali; Mohaddisi, Hassan and Mandari, Saeed. (2021). Patterns of religiosity transformation among young people in Rasht city, *Social Development Quarterly*, 15(4), pp. 111-144. [in persian]
- Tayyibi, Bassam; Mojahidi, Mohammad Mehdi (2005) "Islam, Between Culture and Politics". *Quarterly Journal of National Studies*, 6th Year, Issue 21, pp. 158-143. [in persian]

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی در نیروهای سیاسی وفادار به آن: بررسی تحوّل دین‌داری در میان کارگزاران سیاسی شهر اهواز در چهار دهه‌ی اخیر

حسین ملک‌خدایی حسن‌وند*

حسن محدثی گیلوانی**، محمد باقر تاج‌الدین***

چکیده

این پژوهش، به مطالعه‌ی فراز و فرود اسلام‌گرایی در نیروهای سیاسی وفادار به آن از ره‌گذر بررسی تحولات دین‌داری در بین دو جریان عمده‌ی سیاسی اصلاح طلب و اصول‌گرا در شهر اهواز پرداخته است. در این مطالعه تحولات دین‌داری در مقوله‌های تقدّس‌زدایی از امور دینی و از جمله شخصیت‌های دینی، نوع انتظار از کتاب آسمانی، نوع نگاه به حجاب، و نوع نگاه به امر به معروف و نهی از منکر مورد بررسی قرار گرفته و با بهره‌گیری از رویکرد کیفی با روش پژوهش تحلیل روایت و ابزار مصاحبه‌ی روایی در بین ۳۰ تن از دو جریان عمده‌ی سیاسی اصول‌گرا و اصلاح طلب به انجام رسیده است. تعداد مصاحبه شونده‌ها ۳۰ نفر هستند؛ نتایج نشان داد که تحوّل دین‌داری در دو جریان عمده‌ی سیاسی متفاوت است. در کارگزاران جریان اصلاح طلب در مقوله‌های مورد مطالعه یعنی تقدّس‌زدایی از شخصیت‌های دینی، نوع انتظار از کتاب آسمانی، نوع نگاه به حجاب، و نیز

* دانشجوی دکتری، جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، j.nickar@gmail.com

** استادیار، جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، mohaddesi2011@gmail.com

*** استادیار، جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم انسانی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، mb_tajeddin@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳

نوع نگاه به امر به معروف و نهی از منکر تحول شگرفی روی داده است. اما، در جریان اصول‌گرا هم این تحول با شیب ملایمی دیده می‌شود. نگاه انتقادی صاحب‌ه شونده‌گان بیش‌تر معطوف به عملکرد نظام سیاسی حاکم در سیاست سخت‌گیرانه‌ی دینی در موضوعات فوق بوده است.

کلیدواژه‌ها: اسلام‌گرایی، تعلق ایدئولوژیک، تحولات دین‌داری، اصلاح‌طلبان، اصول‌گرایان.

۱. مقدمه و بیان مسأله

«دینی بودن» عنوان عامی است که به هر فرد یا پدیده‌ای که انگیزه‌ها و اندیشه‌ها و ارزش‌های دینی در آن متجلی باشد، اطلاق می‌شود. تجلیات انگیزه‌ها و اندیشه‌ها و ارزش‌های دینی و نیز نشانه‌های دینی بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان وی می‌توان شناسایی کرد. فرد متدین از یک سو درگیری‌های دینی دارد و خود را ملتزم به رعایت فرامین و توصیه‌های دینی می‌داند و از سوی دیگر کم و بیش اهتمام و التزام دینی دارد و از این رو، شیوه‌ی زندگی وی با شیوه‌ی زندگی غیر دین‌داران تفاوت‌هایی خواهد داشت. در دهه‌های اخیر در ایران دین فقط یک شیوه‌ی زندگی نیست. سیطره‌ی سیاسی ایده‌ئولوژی اسلامی، دینی دولتی پدید آورده است و در دین دولتی موجود کنش سیاسی-دینی فردی که به نظام سیاسی پیوسته است و بدان تعلق دارد و مدافع آن است، نوعی تجلی و پای‌پندی و التزام فرد به نوع دین‌داری او است. به عنوان مثال، نگرش دینی نخبگان سیاسی، نگرش آنان را در باب اقتدار دینی مشخص می‌کند. به‌عنوان مثال بشیریه می‌نویسد: «جناح‌های سیاسی مختلف بر حسب علایق ایدئولوژیک خود از همان سه شکل اقتدار کاریزمایی ولایت فقیه، اقتدار سنتی روحانیت و اقتدار قانونی دموکراتیک حمایت کردند» (بشیریه، ۱۳۹۴: ۹۴). این گرایش‌ها متأثر از اندیشه‌ی دینی به تعبیری در برهه‌هایی دچار «افراط‌گرایی» و «تندروی»هایی شده است که ضمن ایجاد شکاف سیاسی و اجتماعی، چه بسا آسیب‌های جدی به روند توسعه و پیش‌رفت کشور وارد آورده‌اند. به صورت کلی، نظام سیاسی ایران مبتنی بر دین است و «سه منبع اصلی مشروعیت یعنی اقتدار کاریزمایی ولایت فقیه، اقتدار سنتی روحانیت و اقتدار قانونی دموکراتیک با یکدیگر در تعارض بوده‌اند و این تعارض در سطح برخی کشمکش‌های سیاسی نیز بازتاب یافته است» (همان: ۹۸).

افزون بر این، در ایران همواره در طول چهل سال گذشته اقتدار قانونی با مخالفت‌ها و مقاومت‌های عمده‌ای از سوی منابع سنتی و کاریزمایی مواجه بوده است. اما، تاثیر رو به رشد مدرنیته و تحول در سبک زندگی و تنوع مصرف و انتظارات و توقع رو به افزایش جامعه، گرایش‌های دینی را متأثر ساخته‌اند. دست‌آوردهای علمی جدید، سبک زندگی و شیوه و نوع مصرف جدید و انتظارات پیشی گرفته از امکانات، با هم‌پوشانی و هم‌افزایی تجربه‌های زیسته‌ی جدید، باورهای دینی را بالاخص در شیوه‌ی اداره‌ی جامعه به چالش کشیده‌اند؛ هر چند دین در ایران هنوز در شئون متعدد زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کم یا بیش نفوذ دارد. اما، هم دین و هم گرایش‌های سیاسی متفاوت در چهار دهه‌ی اخیر دچار تغییر شده‌اند. تحول دین‌داری نخبگان سیاسی بر نحوه‌ی مداخله‌ی دین‌داران در سیاست تاثیر می‌نهد. برخی به درستی گفته‌اند که «ملت‌ها بر حسب تصویری که از خداوند دارند دولت خود را سامان می‌دهند» (بشیریه، ۱۳۹۷: ۲۳۵). مسأله‌ی اصلی این تحقیق بررسی تحول دینی در کارگزاران سیاسی واجد تعلقات ایدئولوژیک بالا و در واقع فراز و فرود اسلام‌گرایی در میان نیروهای طرف‌دار و وفادار به آن است. کارگزاران سیاسی‌ای که از قبل از تشکیل نظام سیاسی به اسلام‌گرایی تعلق داشته‌اند و عناصر آن را درونی کرده‌اند و سال‌ها با آن و در ذیل این ایدئولوژی زیسته‌اند و به اشکال مختلف بدان خدمت کرده‌اند، چه‌گونه درگیر بازاندیشی دینی شده‌اند؟ و به چه میزان تغییر یافته‌اند؟ در این مقاله تغییر در دین‌داری کارگزاران سیاسی و در نتیجه، تغییر در نگرش سیاسی آنان را از ره‌گذر بررسی تحولات نیروهای دو گرایش سیاسی اصول‌گرا و اصلاح‌طلب در شهر اهواز دنبال خواهیم کرد. بدین ترتیب، می‌خواهیم بررسی کنیم که آیا تحولات دین‌داری نخبگان سیاسی در خوزستان سبب تحول در جهت‌گیری سیاسی و عملکرد سیاسی آنان شده است؟ اگر پاسخ مثبت است، روند این تحولات در اعضای دو جناح سیاسی مختلف چه‌گونه بوده است؟ آیا می‌توان روند منظمی را از تغییرات در دین‌داری نخبگان و به تبع آن، در جهت‌گیری سیاسی و عملکرد سیاسی آنان مشاهده کرد؟ در این پژوهش می‌کوشیم به این گونه پرسش‌ها پاسخ تجربی بدهیم. هدف اصلی این پژوهش، بررسی تحولات دین‌داری نخبگان سیاسی دو گرایش اصول‌گرا و اصلاح‌طلب در دو دهه‌ی اول انقلاب در مقایسه با دو دهه‌ی دوم انقلاب، در استان خوزستان و نیز تاثیر این تحولات بر جهت‌گیری‌ها و عملکردهای سیاسی آنان است.

۲. چارچوب نظری

تحوّل دین‌داری در جوامع ماقبل مدرن، کند صورت می‌گرفته است. می‌توان گفت که تحوّل دین‌داری در همه‌ی مناطق و در بین طبقات اجتماعی مختلف وجود دارد. دِه به‌عنوان یک جامعه‌ی ساده، کم‌تر تفکیک یافته است؛ یعنی وظایف در آن بیش‌تر شبیه به هم و کم‌تر تخصصی است. چنین جامعه‌ای یک دست است و نوآوری در آن کم‌تر مورد قبول است. اما در باهمستان‌های بزرگ‌تر، انفکاک اجتماعی بیش‌تر بروز می‌یابد و گم‌نامی افراد در آن‌ها، راه را برای نوآوری و دگراندیشی و تنوّع هموارتر می‌سازد. علاوه بر این، جوامع به‌تدریج از سادگی به سوی پیچیدگی پیش رفته‌اند. «جامعه‌ی ما قبل مدرن، جامعه‌ای یکپارچه است، و زیست‌جهان‌های افراد کمابیش مشابه و هم‌سنخ است. به‌عبارت دیگر، افراد در درون زیست‌جهان یکپارچه‌ای می‌زیستند» (محدثی، ۱۳۸۶: ۸۲). هم‌چنین، به‌تدریج که مدرنیته، اقتصاد، دولت و نهادهای اجتماعی را دربرگرفت، جامعه به بخش‌های مختلفی تقسیم شد. دین که در جوامع ما قبل مدرن، همه‌ی این نهادها را پوشش می‌داد، نقش خود را به‌عنوان یک نظام نمادین فراگیر از دست داد. هویت دینی نیز متکثّر شد. از سوی دیگر، اگر دولت و دموکراسی را به‌عنوان دو مفهوم و پدیده‌ی مدرن بخواهیم ذکر کنیم،

دموکراسی چندان تناسبی با یک جامعه‌ی قبیله‌ای و یا جامعه از نظر ساختار یکپارچه ندارد. تنها وقتی دموکراسی به‌عنوان یک نظام سیاسی قابل طرح است که گروه‌های اجتماعی و سیاسی متعددی وجود داشته باشد و یا جامعه وحدت ساختاری خود را از دست داده باشد. در چنین وضعی که جامعه متشکل از خرده فرهنگ‌ها، طبقات، قشرها و گروه‌های ذی‌نفع گوناگون است و هر یک در زیست‌جهان‌های گوناگونی به سر می‌برند، دموکراسی به‌عنوان یک نظام سیاسی کارآمد مطرح می‌شود (همان: ۱۰۰).

بنابراین، با توجّه به این دو مفهوم، و تنش و گاه تقابل آن‌ها با دین، شرایط اجتماعی نمی‌تواند برای تسلّط بی‌چون و چرای یک خیمه یا چتر نمادین ارزشی مساعد باشد. شهرنشینی به‌عنوان پدیده‌ای مدرن این فرایند را تشدید می‌کند. در جهان مدرن، پدیده‌ی شهرنشینی، فرد را به‌شدّت در خود درگیر می‌کند. فرد در هر کجا که باشد، به‌وسیله‌ی رسانه‌های متنوّع با اطلاعات گوناگون بمباران می‌شود. این فرایند، از راه اطلاعات، ذهن فرد را باز می‌کند و نظام دانایی را به‌تدریج از زیر سلطه‌ی برخی نهادهای خاص نظیر دین و سیاست خارج می‌کند. «این فرایند به همین دلیل، یکپارچگی و مقبولیت «جهان خانه»ی فرد

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۶۷۹

را سست می‌کند» (برگر، ۱۳۸۱: ۷۶). در شهر جدید در سایه و تسلط مدرنیته، ذهن و خودآگاهی فرد که پیش از این تحت تأثیر نظام ارزشی دینی بود، به چالش کشیده می‌شود. لذا در بحث از نظام شناختی، فرد «به‌طور همزمان باید در ذهن خود نه تنها گوناگونی روابط اجتماعی، بلکه به چندگانگی خط‌مشی‌های زندگی خویش نیز سامان ببخشد. این خط‌مشی‌های زندگی، دستکاری در قلمروهای نهادی گوناگون و «زمان‌بندی‌های» مختلف را ایجاد می‌کند (همان: ۷۹)؛ یعنی برنامه‌ی زندگی افراد، درگیر و دچار بازنگری دائمی است. این بازنگری به نوبه‌ی خود شامل نوعی تجدید و تفسیر از گذشته است. برنامه‌ی زندگی، آن متن اصلی است که شناخت از جامعه در آگاهی فرد در آن سازمان می‌یابد. برنامه‌ی زندگی، سرچشمه‌ی هویت فرد است.

هویت فرد مدرن، مشخصاً باز است انسان مدرن نه تنها مستعد تغییر است، بلکه هم‌چنین بر این امر واقف است و اغلب به آن می‌بالد. از این رو، زندگی‌نامه‌ی فرد را می‌توان به‌مثابه سرگذشت مهاجرت‌های وی به جهان اجتماعی گوناگون و هم به‌عنوان تحقق‌پی‌درپی شماری هویت‌های ممکن دریافت ... هویت مدرن، هویتی گشوده، بی‌ثبات و دست‌خوش تغییرات دائمی است (همان: ۸۴).

از طرفی،

دین را می‌توان به عنوان ساختاری شناختی و هنجاری توصیف کرد که «احساس بودن در کاشانه خود» در جهان هستی را برای انسان ممکن می‌سازد. با چندگانه شدن زیست‌جهان‌های اجتماعی، این وظیفه‌ی قدیمی دین به‌طور جدی مورد تهدید قرار می‌گیرد (همان: ۸۷).

از سوی دیگر،

به موجب سکولار شدن، گروه‌های دینی مجبور به رقابت به حریفان غیر دینی متعددی هستند که در کار تعریف جهان‌اند، حریفانی که کاملاً سازمان یافته هستند. (مانند انواع جنبش‌های ایدئولوژیک، انقلاب یا ملی‌گرایی) و برخی دیگر به لحاظ نهادی پراکنده‌تر هستند. (مانند نظام‌های ارزشی مدرن «فردگرایی یا آزادی جنسی») (برگر، ۱۳۹۷: ۱۹۹).

بنابراین، دین‌داری در جهان جدید بیش از گذشته در معرض تغییر و تحول قرار دارد. اما این تحول وقتی که دین بدل به ایده‌ئولوژی می‌شود، سرعت بیش‌تری به خود می‌گیرد.

جان پلامناتز که در اثر خود ایده‌ئولوژیک شدن دین را مورد بحث قرار داده است، به‌درستی می‌گوید:

بهره‌برداری از اعتقادات در مواقع عدیده روی می‌دهد، و اعتقادات مورد بهره‌برداری غالباً خصلت ایده‌ئولوژیک ندارند. ولی اعتقادهای ایده‌ئولوژیک بیش از همه مستعد بهره‌برداری منظم به مقیاس وسیعند. آنچه ما امروز بنا به تجربه نام آن را «جنگ ایده‌ئولوژیک» گذاشته‌ایم، عمدتاً چیزی جز بهره‌برداری منظم از اعتقادات نیست، و این بهره‌برداری هرگز وسیع‌تر و بیرحمانه‌تر از هنگامی نیست که در گروه سازمان‌یافته یا حزب یا تشکیلات مذهبی یا جماعتی روی بدهد که رهبران آن، تعالیم عریض و طویل و دقیقاً صورت‌بندی شده‌ای را پذیرفته باشند (پلامناتز، ۱۳۸۱: ۱۶۵).

بدین ترتیب، با ایده‌ئولوژیک شدن دین، اعتقادات دینی به‌نحو وسیع مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند و در این بهره‌برداری‌ها به‌تدریج محک می‌خورند و سنجش می‌شوند و به میزانی که در این سنجش‌گری‌های تدریجی و بهره‌برداری‌های مختلف، سربلند و کارآمد نباشند، رفته‌رفته اعتبار و مطلوبیت‌شان فرسایش می‌یابد و وجاهت پیشین خود را از دست خواهند داد. پلامناتز بر آن است که در عصر ما، برای چهار مقصود از ایده‌ئولوژی بهره‌برداری شده است:

۱. برای تشکیل و حفظ انسجام گروه‌های منضبطی که بتوانند به‌منظور کسب قدرت، سرعت از شرایط متغیر سود ببرند.
 ۲. برای ترغیب مردم به فداکاریهای بزرگ در راه آرمانهایی که نزد رهبرانشان بمراتب مهم‌تر و پرمعناتر است تا نزد خود آنان.
 ۳. برای بسط دادن قدرت حکومت یا سایر گروه‌های متشکل در خارج از مرزهای کشور یا کشورهایی که قدرت در آنجا در دست چنین گروه‌های است.
 ۴. برای تسلط یافتن یا حفظ سلطه بر احزاب یا دیگر سازمانها در درون آنها.
- کاربرد ایده‌ئولوژی -و حتی کاربرد سیاسی آن- تنها به این چهار مورد محدود نبوده است. ولی این چهار شاید مهمترین موارد استفاده از آن باشد» (همان: ۱۷۹).

آنچه پلامناتز در باره‌ی بهره‌برداری از اعتقادات و ایده‌ئولوژی‌ها بیان کرده، دقیقاً همان پدیده‌ای است که با ایده‌ئولوژیک شدن دین در چند دهه‌ی اخیر در ایران رخ داده است. ایده‌ئولوژی اصلی و عمده در انقلاب ۱۳۵۷ ایده‌ئولوژی اسلام‌گرایی بود. به همین دلیل

برخی از صاحب‌نظران می‌گویند: «انقلابی به راه افتاد که آن را دیگر نه «اسلامی»، بلکه «اسلام‌گرایانه» باید نامید» (نولته، ۱۳۹۹: ۲۷۳). این تمایز بین اسلام و اسلام‌گرایی به‌لحاظ نظری در این بحث بسیار مهم است و متفکران گوناگون بر آن انگشت تأکید نهاده‌اند (به‌عنوان مثال بنگرید به ع شماوی، ۱۴۰۲ و طیبی و مجاهدی، ۱۳۸۴: ۱۵۲). بدین ترتیب، اسلام‌گرایی در ایران بعد از انقلاب به ایده‌ئولوژی رسمی بدل شد و اسلام‌گرایان قدرت سیاسی را در دست گرفتند (نولته، ۱۳۹۹: ۲۷۸). می‌توان گفت بزرگ‌ترین چالش در ایران معاصر برای اسلام شیعی، بعد از بدل شدن اسلام‌گرایی به ایده‌ئولوژی رسمی رخ داد. مطابق اندیشه‌های کسانی چون آیت‌الله خمینی اسلام «صرفاً» امری «عقیدتی» نبود بلکه جنبه‌ی «عملی» و جامعیتی برای اداره‌ی جامعه نیز داشت (همان: ۲۶۵). در این مورد، می‌توان علی شریعتی -ایده‌ئولوگ بزرگ نهضت انقلابی ایران- و نیز بسیاری دیگر از اسلام‌گرایان ایرانی را با او در باره‌ی نقش اجتماعی-سیاسی اسلام هم‌نظر دانست. همان‌طور که سیدجواد میری به‌درستی اشاره می‌کند، از اسلام‌گرایی نیز نسخه‌های مختلفی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را بر روی یک طیف جای داد و تفاوت‌های‌شان را بررسی کرد. او بر آن است که همه‌ی نسخه‌های اسلام‌گرایی را به‌سختی می‌توان زیر یک چتر مفهومی قرار داد (Miri, 2014: xiv). وانگهی، میری به‌درستی یادآوری می‌کند که می‌بایست «بین» «مراحل» و «چهره‌های» مختلف اسلام‌گرایی تمایز قایل شد» (Ibid: xv). میری می‌کوشد انواع اسلام‌گرایی‌ها را در ایران و جوامع مسلمان‌نشین از هم تمیز دهد (Ibid: xv). با این حال، در این مقاله اسلام‌گرایی به‌عنوان ایده‌ئولوژی رسمی حکومت دینی در ایران بعد از انقلاب موضوع بحث و بررسی ما است؛ همان‌که میری آن را اسلام‌گرایی فقهی (jurisprudentialist Islamism) می‌نامد (Ibid: xv). لذا فقط این نسخه‌ی رسمی اسلام‌گرایی در ایران دهه‌های اخیر، مورد اعتنای این مقاله است و نسخه‌های دیگر اسلام‌گرایی در این‌جا محل بحث نیست.

با توجه به آن‌چه در مورد بهره‌گیری از ایده‌ئولوژی‌ها گفته شد، از ایده‌ئولوژی اسلام‌گرایی در ایران بعد از انقلاب ۱۳۵۷ در همه‌ی موارد چهارگانه‌ی مورد نظر پلانناتز، بهره برده شده است. به‌عنوان مثال، در ایران تعارض‌هایی بین دین به‌عنوان تأمین‌کننده‌ی ارزش‌های مسلط با سیاست‌هایی چون تنظیم خانواده، کنترل جمعیت و هم‌چنین با نظام بانکی و چه‌گونگی شایسته‌گزینی و عقلانیت در نظام اداری و غیره مشاهده می‌شود و کارگزار سیاسی به دلیل فعالیت در قلمروی سیاسی، با مسائل مختلف جامعه بیش‌تر آشنا

می‌شود و نه تنها در نحوه‌ی به‌کارگیری باورهای دینی، تردید می‌کند بلکه گاهی در باره‌ی درستی و اعتبار اصل و اساس آن‌ها دچار تشکیک و تردید می‌شود و با توجه به تجربه‌های خود، ضرورت تغییر و تحول را گاه بیش‌تر از مردم عادی درک می‌کند. کارگزار سیاسی، زندگی سیاسی دارد و زندگی سیاسی می‌تواند بر شخصیت و منش و نگاه او به جامعه و خودش و نظام باورهایش تأثیر بگذارد و او را دچار بازاندیشی راجع به خود و جامعه و دست‌گاه ایده‌ئولوژیک اش بکند و از ره‌گذر این بازاندیشی، ممکن است به‌تدریج دین‌داری او نیز تغییر کند.

۳. مروری بر پژوهش‌های پیشین

تحقیقات متعددی به تحولات دین‌داری در ایران پرداخته‌اند که برخی از آن‌ها بیش‌تر توضیح‌دهنده‌ی شرایط امروز جامعه‌ی ما هستند. ناصری و همکاران (۱۳۹۵) به مطالعه‌ی چه‌گونگی نگرش دانشجویان به دین (مدلی براساس نظریه زمینه‌ای GT) مطالعه‌ی موردی؛ دانشجویان دانش‌گاه اصفهان پرداخته‌اند. آن‌ها استدلال کرده‌اند که تغییرات اجتماعی جوامع، نظیر نوسازی، بسط و گسترش تجدد، جهانی شدن، شهرنشینی، رشد فناوری، عقلانیت و ... بر مقوله‌ی دین‌داری تأثیری انکارناپذیر دارد. این پژوهش با هدف درک معنای مذهب در دو بعد اعتقادی و مناسکی در میان جوانان، به بررسی و مطالعه‌ی ۱۸ نفر از دانشجویان دانش‌گاه دولتی اصفهان پرداخته است. روش این مطالعه کیفی است و از روش نظریه‌ی پهنه‌محور (گراندد تئوری) استفاده شده است. تکنیک گردآوری اطلاعات، مصاحبه‌ی عمیق نیمه ساخت‌یافته است و از روش نمونه‌گیری آسان و نظری استفاده گردیده است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که جوانان مشارکت‌کننده در بعد اعتقادات پایه‌ای، دارای اعتقادات مورد تأیید و سفارش دین هستند. اما در سایر ابعاد، در خصوص بعد مناسکی پاسخ‌گویان به بازمعنادهی در این حوزه پرداخته و بر اساس درک و فهم خود حتی در صورت مغایرت با دین، روش‌هایی را اتخاذ نموده‌اند. از دلایل این گسست در بستر شرایط زمینه‌ای می‌توان به ضعف محتوای کتب، ضعف کارشناسان دینی، ناسازگاری قول و عمل مدعیان مذهب، و جو خانوادگی-محیطی اشاره کرد.

غیاثوند (۱۳۹۵) به مطالعه‌ی «رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از چهار دهه دینداری در جامعه ایران» پرداخته است. مطالعه‌ی او به روش تحلیل ثانویه انجام پذیرفته و او سعی دارد یافته‌های حاصل از پیمایش‌های ملی مختلف طی سال‌های ۱۳۵۳ تا

۱۳۹۰ را مورد تحلیل قرار دهد. در این مطالعه برای تحلیل رفتار و باور مردم ایران از دو رویکرد سکولار شدن جامعه با تکیه بر نظرات «پیتز برگر» و نیز تعبیر کارکردی و عملکردی دین از نظریه «لومان» استفاده شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که چندان تفاوتی مبنی بر افزایش یا کاهش چشمگیر در رفتارها و احساسات دینی - فردی مردم ایران مشاهده نمی‌گردد. به عبارتی، جامعه دچار نوعی «تثبیت کارکردی» شده است. از این حیث افراد جامعه همان قدر مذهبی هستند که در گذشته بوده‌اند. وی نتیجه می‌گیرد تلقی سکولار شدن جامعه، قضاوتی ناصحیح است. البته تفاوت در میزان دین‌داری جوانان با بزرگسالان و مسن‌ترها را می‌توان ناشی از اقتضائات سنی آن‌ها دانست. در سطح باورها و رفتارهای جمعی، به‌رغم عدم وجود داده‌هایی مبنی بر مقایسه‌ی آن با دهه‌های گذشته، ولی در مقایسه با آنچه در اوایل انقلاب و دوران بعد از آن ملاحظه می‌گردد، نوعی «تغییر کارکردی در حوزه رفتارها و باورهای دینی جمعی» را می‌توان استنباط نمود. در واقع کاهش در رفتارهای دینی جمعی آن هم از نوع رسمی بیش‌تر بازتاب تغییرات دوران و کارکردهای خاص خود، به‌ویژه در زمان انقلاب و دوران جنگ است که نوعی نمونه‌ی آرمانی «دین‌دوران» را بر اذهان و آرمان‌های مذهبی به یاد می‌آورد. در نهایت، مقایسه‌ی رفتارها و باورهای دینی سیاسی و اجتماعی نوعی «قطبی شدن عملکرد دین» را در دو حوزه‌ی سیاسی و اجتماعی نشان می‌دهد. به عبارتی، نوعی «سیاست‌زدایی از دین» یا «سیاسی شدن دین» و نیز «اخلاق‌زدایی دینی» یا «اخلاقی کردن دینی» را شاهد هستیم. از این رو، سکولار شدن در این دو حوزه برداشتی دوگانه است. به‌نظر می‌رسد در کار او نوعی سوگیری وجود دارد.

هاشمی و زارع (۱۳۹۵) به بررسی رابطه‌ی نوع دین‌داری دانشجویان و میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی (مطالعه موردی: دانشجویان دانش‌گاه‌های شهر قم) پرداخته‌اند. در این پژوهش نامبردگان برای سنجش نوع دین‌داری از ترکیب نظریات انواع دین‌داری، بهره برده‌اند. در نهایت، آنان هفت نوع دین‌داری (عامیانه، شریعت‌مدارانه، رسمی، حکومتی، متجددانه، سکولار، لائیک و ترکیبی) مناسب جامعه‌ی آماری، برگزیده‌اند. نظریه‌هایی که از آن‌ها متغیرهای مستقل این پژوهش استخراج شده‌اند، عبارت‌اند از: نظریه‌ی سکولارزدایی پیتز برگر و نظریه‌ی کاشت گربنر. در این پژوهش، از روش پیمایش استفاده گردیده است. حجم نمونه ۳۵۴ نفر بوده و از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای استفاده شده است. یافته‌های پژوهش بیان‌گر آن است که میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی داخلی با نوع دین‌داری

افراد ارتباط داشته است. هم‌چنین، میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی نیز با نوع دین‌داری افراد ارتباط داشته است؛ به‌گونه‌ای که میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی، در دین‌داری عامیانه، نسبت به انواع دیگر دین‌داری، کم‌تر بوده است.

حیدری و همکاران (۱۳۹۷) در مطالعه‌ای تحت عنوان دیانت و مدرنیته (رویکرد نظریه‌پردازان اجتماعی در باب رویارویی و دگرگونی دین با مدرنیته نخست و پسین) معتقد اند که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مدرنیته از آغاز تا اواخر دهه‌ی ۱۹۶۰، مخالفت با دین، سنت و گذشته بوده است. ولی از آن زمان به بعد، به‌تدریج جهان شاهد رشد گرایش‌ها نسبت به دین و سنت بوده است؛ به‌گونه‌ای که دوره‌ی جدید را برخی پسامدرنیته نام نهاده اند. این مطالعه آورده است که آنتونی گیدنز معتقد است عناصر ذاتی مدرنیته در دوره‌ی جدید حتی به صورت تشدید شده هم‌چنان پابرجا است؛ زیرا گوهر مدرنیته نه ضدیت با سنت، بلکه تکثرگرایی است. این جستار پس از ذکر ویژگی‌های معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و جامعه‌شناختی مدرنیته به مقایسه‌ی رویکردهای دوره‌ی نخست و متأخر آن می‌پردازد و به تحلیل عوامل این تغییر جهت‌گیری از قبیل ناکامی علم در پاسخ‌گویی به پرسش‌های بنیادین بشر و معنای زندگی، تردید معرفت‌شناختی در مبانی علوم، پیدایی بحران‌های اجتماعی و روانی و حتی تغییرات در مبانی ادیان کلاسیک و پیدایی جنبش‌های نوپدید دینی و غیره می‌پردازد و راه نجات از بحران‌های بنیان‌کن بشری را هم دگرگونی در مبانی علوم و فنون جدید و هم دگرگونی‌های اساسی در مبادی اندیشه‌ی دینی و سنتی می‌داند.

تصدی‌کاری و همکاران (۱۴۰۰) به بررسی تحولات الگوهای دین‌داری با اشکال باور و رفتار را در بین گروهی از جوانان ۲۱ تا ۳۶ ساله‌ی شهر رشت پرداخته‌اند. پژوهش آن‌ها با بهره‌گیری از رویکرد کیفی با روش پژوهش تحلیل روایت و ابزار مصاحبه‌ی روایی در بین ۱۶ تن از جوانان شهر رشت با رعایت نسبت جنسیتی به سرانجام رسیده است. نتایج این پژوهش نشان داد تحولات دین‌داری رخ داده است که اکثریت، یعنی از ۱۶ تن مصاحبه‌شوندگان ۱۵ تن آنان از فرهنگ دینی و از دین‌داری خانواده‌ی خاستگاهی به نحو قابل توجهی دور شده‌اند و الگوی مسلط دین‌داری در میان جوانان تحت بررسی، دین‌داری از نوع عاطفی است. این امر حکایت از تحولات دین‌داری است و دین‌داری آنان با توجه به محوریت تجربه‌های زیسته و نظام‌های شناختی مشارکت‌کنندگان این پژوهش، از دین‌داری رسمی درون جامعه (که همان دین‌داری شریعت‌مدارانه است و الگوی دین‌داری

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۶۸۵

حوزوی فقه شیعی نقش اساسی در آن دارد) نه تنها به نحو اساسی فاصله دارد بلکه آنان ضمن پس زدن آن، منتقد آن نیز هستند. از همین‌رو، الگوی تحوّل دین‌داری در بین آنان حرکت از دین‌داری شریعت‌مدارانه به دین‌داری عاطفی است. در عین حال، روند تغییرات و تحولات با دیدگاه نظریه‌پردازان در چارچوب نظری نیز تطابق دارد.

مروری بر پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که نه تنها تحوّل در دین‌داری حوزوی فقه شیعی صورت گرفته است (تصلی کاری و همکاران، ۱۴۰۰) بلکه حتی افراد، منتقد دین‌داری حوزوی فقهی شیعی شده‌اند. یکی از علل تحوّل دین‌داری را ناسازگاری قول و عمل مدعیان مذهب دانسته شده است ((ناصری و همکاران، ۱۳۹۵). برخی به نوعی از قطبی شدن عملکرد دین در حوزه‌ی سیاسی و اجتماعی سخن می‌گویند (غیاثوند، ۱۳۹۵). بدین ترتیب، نتایج پژوهش‌های پیشین بیان‌گر تحقق اشکالی از تحوّل در دین‌داری بوده است و گاه این تحوّل ناشی از رفتار و واکنش نسبت به عملکرد سیاسی و رفتار حاکمیت مبتنی بر نگاه سخت‌گیرانه و وجود دیدگاه متصلّب خشک فقها در مواجهه با مسائل اجتماعی چون حجاب، و امر به معروف و نهی از منکر دانسته شده است.

۴. پرسش پژوهش

این پژوهش معطوف به پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است: آیا تحولات دین‌داری در اعضای دو گرایش اصول‌گرا و اصلاح‌طلب سبب تحوّل در جهت‌گیری‌ها و عملکرد سیاسی آنان شده است؟ آیا واگرایی دینی در گرایش اصول‌گرا در دو دهه‌ی دوّم انقلاب نسبت به دو دهه‌ی نخست پس از انقلاب بیش‌تر شده است؟ آیا واگرایی دینی در گرایش اصلاح‌طلب در دو دهه‌ی دوّم پس از انقلاب نسبت به دو دهه‌ی نخست پس از انقلاب بیش‌تر شده است؟

۵. روش‌شناسی پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش تحلیل روایت است. در این روش به حوادثی که در طول زندگی فرد، رخ داده و باعث تغییر در دین‌داری افراد شده است، پرداخته می‌شود. چنان‌که هرمانس توضیح می‌دهد،

در مصاحبه‌ی روایی از فرد مطلع خواسته می‌شود سرگذشت موضوع مورد نظر را که خود در آن شرکت داشته فی‌البداهه روایت کند. پرسشگر فرد مطلع را وادار می‌دارد تا

موضوع مورد نظر را در قالب داستان به هم پیوسته‌ای از رویدادها از ابتدا تا به انتهای آن بازگو کند (هرمانس، ۱۹۹۵ به نقل از فلیک، ۱۳۸۸: ۱۹۳).

پرسش‌گر در این روش با سؤال مولد روایت شروع می‌کند. پرسش‌گر بنا به موضوع و مقطع زمانی خاص از زندگی پاسخ‌گو، پرسش مولد روایت خود را مطرح می‌کند. به همین ترتیب، پرسش‌گر در بخش‌هایی از روایت پاسخ‌گو که به اندازه‌ی کافی، توضیح داده نشده اند، با استفاده از سؤال مولد روایت دیگری آن بخش‌های مبهم را دنبال می‌کند. بدین ترتیب، تجربه‌های زیسته‌ی فرد در خصوص موضوع خاص از طریق روایت مطالعه می‌شوند. هرمانس در باره‌ی روایت در این روش تحقیق می‌گوید:

ابتدا وضعیت اولیه شرح داده می‌شود (ماجرا از کجا شروع شد). سپس رویدادهای مربوط به روایت از میان انبوه تجربیات انتخاب و به شکل مجموعه‌ای از رویدادهای منسجم معرفی می‌شوند (رویدادها چگونه یکی پس از دیگری رخ دادند)، و سرانجام در پایان رویدادها، و حقیقت ترسیم می‌شود. (چه شد) (هرمانس به نقل از همان: ۱۹۳-۱۹۲).

قطعاً پژوهش‌گر به مشکلات و محدودیت‌های این روش در درک تجربیات زیسته‌ی فرد واقف است، چون «به هر حال، آنچه در روایت عرضه می‌شود به شکل خاص طی فرایند روایت برساخته شده است، و ممکن است خاطره رویدادهای پیشینی تحت تاثیر موقعیتی قرار گیرد که روایت در آن عرضه می‌شود» (همان: ۲۰۱). چنان‌چه پاسخ به پرسش‌ها به قدر کافی وضوح نداشته باشد و همه‌ی ابعاد تجربه‌های زیسته‌ی افراد را به‌خوبی وصف نکند، پرسش‌گر با مداخله‌های متعدد می‌کوشد در بیان همه‌جانبه‌تر روایت زندگی به کمک مصاحبه‌شونده بیاید.

۶. نشان‌گاه پژوهش، تعداد مصاحبه‌شوندگان، و روش دستیابی به آنان

در این پژوهش، نشان‌گاه پژوهش، نخبگان سیاسی دو جریان عمده‌ی اصلاح‌طلب و اصول‌گرای ساکن شهر اهواز هستند که از میان آنان ۳۰ تن به‌عنوان مصاحبه‌شونده انتخاب شدند؛ شامل ۱۵ نفر از اصول‌گرایان و ۱۵ نفر از اصلاح‌طلبان که پنج نفر از آن‌ها نماینده‌ی سابق مجلس شورای اسلامی، یک نفر استاندار، چهار نفر معاون سابق استاندار، هفت نفر مدیر کل و معاون مدیر کل سابق، چند استاد دانش‌گاه و دو نفر روزنامه‌نگار و بقیه نیز

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۶۸۷

مدیران میانی بوده‌اند. میانگین سن افراد مصاحبه‌شونده ۵۹ سال است و از مجموع ۳۰ مصاحبه‌شونده، ۲۱ نفر رزمنده بوده‌اند که از این تعداد، ۴ نفر نیز جانباز هستند. حسب روش پژوهش، فعالیت سیاسی افراد در اموراتی چون انتخابات، سخن‌رانی‌ها، و موضع‌گیری‌های سیاسی در مقاطع مختلف بوده است. مصاحبه با مراجعه‌ی مستقیم به ۳۰ تن مشارکت‌کننده انجام گرفته و هر کدام بیش از یک ساعت طول کشیده است. مواردی پیش آمده است که افراد حاضر به پاسخ‌گویی نبوده‌اند. در حقیقت، از میان حدود ۶۰ تن، ۳۰ تن حاضر به مصاحبه شدند. ابتدا دو تن به منظور عملیاتی کردن پایایی و روایی پژوهش از حجم نمونه انتخاب شدند که پس از مصاحبه روایتی انجام شده، به علت گنگ بودن برخی سؤالات برای مشارکت‌کنندگان، در سؤالات تغییراتی ایجاد شد. ابزار مصاحبه، روایتی بود و مصاحبه‌ها با رضایت افراد ضبط شد و سپس گفتار شفاهی تبدیل به نوشتار گردید.

۷. ابزار پژوهش، تکنیک و کیفیت، تاریخ و زمان انجام پژوهش

این پژوهش از اوایل بهار ۱۴۰۰ آغاز و تا زمستان همان سال ادامه یافت. هر مصاحبه حدود ۹۰ دقیقه و کم‌ترین آن ۶۰ دقیقه طول کشید. مصاحبه‌ها با کمال آرامش صورت گرفت و تمام حالات مشارکت‌کنندگان در زمان گفت‌وگو مورد دقت قرار گرفت.

تعریف مفاهیم

زیست جهان:

زیست جهان به عنوان افقی که در آن کنش‌های ارتباطی همواره از پیش در جریان هستند مفهوم زیست جهان که به‌طور معمول در جامعه‌شناسی تفهیمی به‌کار می‌رود با مفاهیم زندگی روزمره پیوند دارد... زیست جهان به‌عنوان ذخیره‌ی اعتقادات مسلم و یقینی ظاهر می‌شود... زیست جهان به‌عنوان ذخیره‌گاه الگوهای تفسیری که به صورت فرهنگی منتقل شده است و به صورت زبانی سازمان یافته است... (هابرماس، ۱۳۹۴: ۵۰۹).

دین‌داری: منظور وضعیت اعتقادات دینی، مناسک دینی، تجربه‌های دینی و ابعاد و پیامدهای دین‌داری است (بشیریه، ۱۳۹۴: ۸۸).

واگرایی دینی: مراد از واگرایی دینی در این پژوهش، از دست رفتن یک‌پارچگی در گرایش نخبگان یک گروه سیاسی معین است.

اصول‌گرایی: جریان سیاسی اصول‌گرایی از دل اندیشه‌ی دینی سنتی ایدئولوژیک به‌وجود آمد. گفتمان دینی سنتی براساس اقتدار کاریزمایی - سنتی شکل گرفت. این گفتمان دینی سنتی ایدئولوژیک میان دو گرایش کاریزمایی و سنتی در نوسان است؛ هرچند ممکن است گاه عنصر کاریزمایی غلبه داشته باشد و گاه تفکر سنتی. روی هم‌رفته، اصول‌گرایی در پی ایجاد اطاعت و تابع اقتدارهای سنتی است. وفاداری و اعتماد و ارادت شخصی و دینی به رهبران و ارزش‌های مقبول آن‌ها، اساس کردارهای سیاسی این گفتمان را تشکیل می‌دهد. طبعاً در چنین گفتمانی کم‌تر جایی برای فردگرایی، نقد و انتقاد و رقابت فکری، کثرت‌گرایی، و شیوه‌ی زندگی دموکراتیک وجود دارد. سرسپردگی، سکوت و انفعال در آن امکان رشد بارزی دارد.

اصلاح‌طلبی: اصلاح‌طلبی بر این فرض استوار است که بدون فضای باز فکری و سیاسی برای نقد آزادانه، گشایش در سایر امور میسر نخواهد شد و برنامه‌های توسعه‌های اقتصادی نیز بدون نقد آزاد کشور به ویرانی می‌انجامد و از آن‌جا که رفع حوزه‌های ممنوعه با نگاه دینی سنتی و گفتمان اسلام فقاهتی به‌ویژه قرائت سنتی آن در تعارض است، نواندیشی دینی تحت عنوان اصلاح‌طلبی به تبیین نسبت بین اسلام و دموکراسی می‌پردازد.

مشخصات مصاحبه‌شوندگان

جداول زیر شامل مشخصات و پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان را به سؤالات در مورد موضوعات مورد بحث دربرگرفته است. ستون افقی، مربوط به مشخصات و عناوین موضوعات طرح شده است و ستون عمودی که از شماره‌ی ۱ تا ۳۰ مشخص شده است، بیان‌کننده‌ی نظرات مصاحبه‌شوندگان اول تا سی‌ام است.

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۶۸۹

جدول ۱. مشخصات و پاسخ مشارکت کنندگان

Table 1. Profiles and responses of participants

مصاحبه شونده		۱	۲	۳	۴	۵
عنوان مصاحبه		۱	۲	۳	۴	۵
جنسیت		مرد	مرد	زن	مرد	مرد
میزان تحصیلات		فوق لیسانس	فوق لیسانس	لیسانس	دکتری	لیسانس
سن		۴۶ سال	۵۸ سال	۵۲ سال	۵۶ سال	۶۰ سال
پایگاه شغلی		رئیس سابق آموزش و پرورش استان	مدیر کل سابق	مدیر دبیرستان	استاد دانش گاه	مدیر کل سابق
حضور در جبهه		-	جانباز	-	رزمنده	رزمنده
نگرش سیاسی	اصولگرا	-	-	-	-	اصولگرا
	اصلاح طلب	اصلاح طلب	اصلاح طلب	اصلاح طلب	اصلاح طلب	-
نگرش دینی		قرائتی جدید از دین را می پذیرد	به پلورالیزم معتقد می شود	اجبار در دین را قبول ندارد	به عقلانیت روی می آورد	نظرش تغییر کرده است
مرجع تقلید		نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی کند	به عقل خودش مراجعه می کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی کند	نظرش را با مراجع تقلید تنظیم نمی کند
امر به معروف و نهی از منکر		تغییر می کند	تغییر می کند	تغییر می کند	تغییر می کند	نظرش تغییر کرده است
کتاب آسمانی		انتظارش از قرآن محدود می گردد	انتظارش از قرآن محدود می شود	قرآن را کتابی کامل می داند	انتظارش از قرآن محدود می شود	قرآن کتابی آسمانی است برای همه ی دوران ها
مسئله حجاب		حجاب را امری اجتماعی می داند	حجاب را امری اجتماعی می داند	حجاب اجباری را قبول ندارد	به حجاب اجباری اعتقادی ندارد	حجاب را امری اجتماعی و دینی می داند
مصاحبه شونده		۶	۷	۸	۹	۱۰
عنوان مصاحبه		۱	۲	۳	۴	۵
جنسیت		مرد	مرد	مرد	مرد	مرد
میزان تحصیلات		دکتری	فوق لیسانس	لیسانس	دکتر	دکتر
سن		۶۶ سال	۵۸ سال	۶۲ سال	۶۳ سال	۶۰ سال
پایگاه شغلی		نماینده ی مجلس	کارمند	مدیر کل سابق	معاون سابق	نماینده ی سابق

مجلس	استاندار			سابق	حضور در جبهه	
جانباز	-	جانباز	جانباز	رزمنده		
-	-	اصول‌گرا	-	-	نگرش	اصول‌گرا
اصلاح‌طلب	اصلاح‌طلب	-	اصلاح‌طلب	اصلاح‌طلب	سیاسی	اصلاح‌طلب
دچار دگرگونی می‌شود	به پلورالیزم دینی رسیده است	نظرش تغییر نکرده است	نظرش تغییر کرده است	نظرش تغییر کرده است	نگرش دینی	
در مسائل سیاسی تقلید نمی‌کند	نظرش را با مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	هیچ وقت نظرش با مراجع تقلید در تضاد نبوده است	نظرش را با مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	مرجع تقلید	
نظرش تغییر کرده است	تغییر کرده است	نظرش نسبتاً تغییر کرده است	نظرش تغییر کرده است	نظرش تغییر کرده است	امر به معروف و نهی از منکر	
قرآن را کتاب طب و اقتصاد نمی‌داند	نظرش نسبت به قرآن محدود شده است	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر می‌داند	قرآن را دست نخورده نمی‌داند	تفاسیر قرآن را راهگشا نمی‌داند	کتاب آسمانی	
حجاب را امری اجتماعی می‌داند	حجاب را امری اجتماعی می‌داند	حجاب را امری دینی می‌داند	حجاب را امری اجتماعی می‌داند	حجاب را امری اجتماعی می‌داند	مسئله حجاب	
۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	مصاحبه شونده عنوان مصاحبه	
مرد	مرد	مرد	مرد	مرد	جنسیت	
لیسانس	لیسانس	فوق لیسانس	فوق لیسانس	لیسانس	میزان تحصیلات	
۶۵ سال	۶۶ سال	۶۵ سال	۶۰ سال	۶۳ سال	سن	
معاون سابق استاندار	معاون سابق استاندار	معاون سابق مدیر کل	مدیر کل سابق	مدیرکل سابق	پایگاه شغلی	
رزمنده	رزمنده	رزمنده	-	رزمنده	حضور در جبهه	
-	-	-	-	اصول‌گرا	نگرش	اصول‌گرا
اصلاح‌طلب	اصلاح‌طلب	اصلاح‌طلب	اصلاح‌طلب	-	سیاسی	اصلاح‌طلب
تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر نکرده است	نگرش دینی	
نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با مراجع تقلید تنظیم می‌کند	مرجع تقلید	
نظرش تغییر کرده است	نظرش تغییر کرده است	تغییر کرده است	نظرش تغییر کرده است	نظرش تغییر نکرده است	امر به معروف و نهی از منکر	
نگاه‌اش محدود شده است	نگاه‌اش نسبت به قرآن محدود شده است	نگاه‌اش نسبت به قرآن محدود می‌شود	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر نمی‌داند	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر می‌داند	کتاب آسمانی	

کیفیت تعلق به اسلام گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۶۹۱

مسئله‌ی حجاب	حجاب را امری دینی می‌داند	حجاب را امری اجتماعی می‌داند	حجاب را اجباری نمی‌داند	حجاب را اجباری نمی‌داند	حجاب را اجباری نمی‌داند
مصاحبه شونده	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
عنوان مصاحبه					
جنسیت	مرد	مرد	مرد	مرد	مرد
میزان تحصیلات	دکتر	فوق لیسانس	لیسانس	لیسانس	دکتر
سن	۵۹ سال	۵۹ سال	۶۷ سال	۶۳ سال	۵۷ سال
پایگاه شغلی	معاون مدیر کل سابق	نماینده مجلس سابق	مدیر سابق	نماینده‌ی سابق مجلس	مدیر سابق
حضور در جبهه	رزمنده	رزمنده	رزمنده	رزمنده	رزمنده
نگرش	اصول‌گرا	-	اصول‌گرا	-	اصول‌گرا
سیاسی	اصلاح‌طلب	اصلاح‌طلب	-	اصلاح‌طلب	-
نگرش دینی	تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر نکرده است	تغییر کرده است	حکم عقل را حکم شرع می‌داند
مرجع تقلید	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم می‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند	نظرش با نظر مراجع تقلید در تضاد نبوده است
امر به معروف و نهی از منکر	تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر نکرده است	نظرش تغییر کرده است	تغییر کرده است
کتاب آسمانی	قرآن باید به‌روز شود	انتظارش از قرآن محدود شده است	قرآن را کتاب کاملی می‌داند	احکام قرآن را مبتنی بر عرف می‌داند	قرآن کتاب کاملی است
مسئله‌ی حجاب	حجاب را اجباری نمی‌داند	اجباری نمی‌داند	امر دینی می‌داند	امر اجتماعی می‌داند	امر دینی می‌داند
مصاحبه شونده	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵
عنوان مصاحبه					
جنسیت	مرد	زن	زن	مرد	مرد
میزان تحصیلات	لیسانس	دکتر	لیسانس	فوق لیسانس	فوق لیسانس
سن	۶۰ سال	۵۵ سال	۵۴ سال	۶۳ سال	۶۲ سال
پایگاه شغلی	مدیر سابق	مدیر	مدیر	فرماندار سابق	روزنامه‌نگار
حضور در جبهه	جانباز	-	-	رزمنده	-
نگرش	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا
سیاسی	اصلاح‌طلب	-	-	-	-
نگرش دینی	تغییر چندانی نکرده است	تغییر نکرده است	نسبتاً تغییر کرده است	تغییر نکرده است	تغییر کرده است

مرجع تقلید	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم می‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم می‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم می‌کند	نظرش با نظر مراجع در تضاد می‌افتد، ولی نظر مراجع را می‌پذیرد	نظرش را با مراجع تنظیم می‌کند	نظرش را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کند
امر به معروف و نهی از منکر	تغییر نکرده است	تندتر شده است	می‌گوید فرهنگ درست ایجاد نکردیم	تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر کرده است
کتاب آسمانی	به قرآن عمل نمی‌شود	قرآن را کتاب کاملی می‌داند	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر می‌داند	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر می‌داند	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر می‌داند	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر نمی‌داند
مسأله‌ی حجاب	حجاب را هم امری اجتماعی می‌داند هم دینی	امری دینی است و باید اجباری باشد	حجاب را امری اجتماعی می‌داند	امری اجتماعی و دینی می‌داند	حجاب را اجباری نمی‌داند	حجاب را اجباری نمی‌داند
مصاحبه شونده	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	عنوان مصاحبه
جنسیت	مرد	مرد	مرد	مرد	مرد	مرد
میزان تحصیلات	فوق لیسانس	لیسانس	دکتر	فوق لیسانس	فوق لیسانس	فوق لیسانس
سن	۵۸ سال	۵۱ سال	۶۲ سال	۵۵ سال	۶۲ سال	۶۲ سال
پایگاه شغلی	فرماندار سابق	مدیر	نماینده سابق مجلس	مدیر	معاون سابق استاندار	معاون سابق استاندار
حضور در جبهه	رزمنده	-	رزمنده	جانباز	-	-
نگرش سیاسی	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا	اصول‌گرا
اصلاح طلب	-	-	-	-	-	-
نگرش دینی	تا حدودی تغییر کرده است	تا حدودی تغییر کرده است	خود را مکلف می‌داند	تغییر نکرده است	تغییر کرده است	تغییر کرده است
مرجع تقلید	نظرش با مراجع تقلید در تضاد افتاده است	فقها دچار کم‌کاری شده‌اند	مواضع سیاسی خود را با مراجع تقلید تنظیم می‌کند	مقلد مراجع است	نظرش با نظر مراجع تقلید در تضاد می‌افتد، ولی تعبدی می‌پذیرد	نظرش با نظر مراجع تقلید در تضاد می‌افتد، ولی تعبدی می‌پذیرد
امر به معروف و نهی از منکر	تغییر کرده است	خودش را به خطر نمی‌اندازد	نسبتاً تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر کرده است	تغییر کرده است
کتاب آسمانی	قرآن را کامل می‌داند	قرآن را پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر	قرآن را کتاب زندگی می‌داند	جواب‌های ما در قرآن هست	قرآن را در حد انتظار و پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای بشر نمی‌داند	قرآن را در حد انتظار و پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای بشر نمی‌داند

مسأله‌ی حجاب	حجاب را اجباری نمی‌داند	حجاب را امری دینی می‌داند	می‌داند	حجاب را یک امر تکوینی می‌داند	حجاب را امری دینی می‌داند	حجاب را اجباری نمی‌داند
--------------	-------------------------	---------------------------	---------	-------------------------------	---------------------------	-------------------------

پی‌رنگ‌های تحولات دین‌داری ۳۰ تن از نخبگان سیاسی در این پژوهش به ترتیب جدول توصیفی فوق

شماره‌ی ۱: دوران دانشگاه مصادف با سال ۷۶ و پیروزی محمد خاتمی و من وارد جریان سیاسی شدم. در سال ۷۶، طرز فکرمان نسبت به دین عوض شد. علاقه‌هایم عوض شد. در دانشگاه آدم‌های گوناگون و رفتارها و گفتارها گوناگون مسیر زندگی مرا عوض کرد. دفتر تحکیم وحدت قرائت متفاوتی از دین داشت. با قرائتی که من از مسجد داشتم، متفاوت بود. این‌که شما اگر مشروب بخوری باید شلاق بخوری و آبرویت ریخته شود، در دوارن اصلاحات این رویه برای من عوض شد. نیازی نمی‌بینم که برای هر مسأله‌ای به قرآن مراجعه کنم. قرآن را هر کس هر جور دوست دارد، تعریف می‌کند. این‌که بخواهم مشکلات را با قرآن حل کنم اشتباه است. نباید به هر چیزی رنگ و لعاب دینی بزنیم. این‌که قرآن گفته کسی شراب خورد، باید تنبیه شود، الان تنبیهات دیگری است که از شلاق بدتر است و می‌تواند جایگزین شلاق شود.

شماره‌ی ۲: دوم دبیرستان دکتر شریعتی را شناختم. انقلاب صبغهی سیاسی را در من پررنگ کرد. بعد از شروع جنگ به‌عنوان نیروی شناسایی وارد جنگ شدم. سه بار زخمی شدم. جنگ را خیلی قبول داشتم. توی جبهه صبغه مذهبی‌ام بیش‌تر شد. وارد تربیت معلم شدم. تربیت معلم خیلی به‌لحاظ مذهبی افراطی برخورد می‌کردند که شیوه‌ی درستی نبود. در تربیت معلم با وجود تربیت افراطی، چون من یک وابستگی به مذهب و انقلاب پیدا کرده بودم، باعث فراری شدن من از مذهب نشد. ولی با خودم می‌گفتم این‌طوری درست نیست، چون نتیجه‌ی معکوس دارد. سال ۶۸ وارد دانشگاه شدم. مقطع جدید زندگی من از دانشگاه شروع شد. در این دوران شکل مذهبی من تغییر کرد. توی سنی بودم که دیگر خودم تحقیق می‌کردم. نقد می‌کردم. دانشگاه خیلی تأثیر داشت. سال ۷۶ تبلیغات به نفع ناطق نوری بود، ولی من نقدهایی داشتم. حتی به جنگ دیگر نقد داشتم. دیگر از جنگ تحلیل داشتم. من اعتقادی به کشته‌سازی در جنگ نداشتم و می‌گفتم درست نیست به خاک عراق وارد بشویم. نوع باور مذهبی‌ام در دوم خرداد ۷۶ خیلی باز بود. قبل از دوم خرداد این

فضا بسته بود. معتقدم که عبادت یک امر شخصی است و خدمت به مردم عبادت است. هر کس کارش را درست انجام دهد، عبادت است.

شماره‌ی ۳: دوران تربیت معلم چون افراطی برخورد می‌کردند و تندرو بودند، روی من تأثیر گذاشت. من مواضع سیاسی خودم را با مراجع دینی تنظیم نمی‌کنم. باور دارم باید نگاه به‌روز باشد؛ یعنی با توجه به مقتضیات زمان باشد. این‌که در فقه آمده است، باید ببینیم مقتضیات زمان چه می‌گوید، باید ببینیم مردم راجع به قصاص و فقه چه می‌پسندند. مردم را نباید دین‌گریز کنیم. به جای این‌که دست دزد را قطع کنیم، روی دزد کار روان‌شناسی بکنیم. بارها شده است که نظرم با نظر مراجع تقلید در تضاد بوده است. به نظر من در یک جامعه‌ی سالم باید حجاب متعارف باشد. قوانین نباید اجازه تعرض به خانم‌ها را بدهد. لزومی ندارد حجاب اجباری باشد. به نظر من قرآن یک کتاب کامل است؛ مخصوصاً در زمینه‌ی اخلاق انسانی در قرآن آمده است که لا اکراه فی الدین. در دین اجباری نیست، ولی سیستم حکومتی محدودیت ایجاد می‌کند به نام دین. در خصوص امر به معروف و نهی از منکر وظیفه انسانی ماست که خطای دیگران را خیلی ملایم گوشزد کنیم. من به حجاب برتر باور ندارم. حجاب در حد متعارف را قبول دارم. ابتدا روی حجاب خیلی مانور می‌دادم. ولی در طول زندگی به این نتیجه رسیدم که پوشش باید متعارف و معمولی باشد.

شماره‌ی ۴: وقتی آمدم دانشگاه تفکر عقل‌گرایی در ذهن‌ام نظم پیدا کرد. من هم به دین و هم به حکومت از نگاه عقل‌گرایی می‌نگرم که باید این دو با عقل جمعی و خرد نخبگان سازگار باشد. این‌که می‌گویند حکومت اسلامی دارای قدرت مطلقه است، در چارچوب قانون قرار نمی‌گیرد. من در حوزه‌ی سیاست از مراجع، تقلید نمی‌کنم. به نظرم قرآن در جزئیات مسائل نباید دخالت داده شود. این‌که برجام را بپذیریم یا نپذیریم، به قرآن ارتباطی ندارد. این‌ها همه با عقل آدمی پرداخته می‌شوند. در دهه‌ی شصت فکر می‌کردم مخالفین حق اظهار نظر ندارند. ولی بعد از دهه‌ی شصت تغییر کردم.

شماره‌ی ۵: سال ۷۲ وارد دانشگاه شدم. در دانشگاه دین‌داری من عمیق‌تر و علمی‌تر شد. در دوران مدیریت هر جا دگم بازی می‌شد نمی‌پذیرفتم. من باور دارم که هر مرجعی نمی‌تواند توی تمام علوم استاد باشد. من در مسائل سیاسی با عقل خودم تصمیم می‌گیرم. مثلاً مرجع تقلید می‌گوید به من، به فلان رأی بدهید، من خودم سبک سنگین می‌کنم و رأی می‌دهم. بارها پیش آمده است که نظرم با نظر مراجع تقلید در تضاد بوده است. قرآن را پاسخ‌گوی همه نیازهای بشر می‌دانم. قرآن کتابی است برای همه‌ی دوران‌ها. به نظرم هر

کار خوبی عبادت است. اول فکر می‌کردم دین خیلی خوب است. دین آزادتر است. ولی وقتی پیش رفتیم، وقتی دیدم بعضی دین را از نظر خودشان تعریف می‌کنند و بسته بودن را ترجیح می‌دهند، من احساس کردم این برداشت از دین، برداشت خوبی نیست. منظورم دین حکومتی است. کاری می‌کنند که با نفس دین سازگار نیست. دیدگاه‌ام نسبت به امر به معروف و نهی از منکر تغییر کرده است. اگر کسی منکری انجام می‌دهد او را بی‌دین نمی‌دانم. می‌گویم شاید مشکلی دارد. باید سبب‌اش را جویا بشویم. حجاب ترکیبی از دین و انسان است.

شماره ۶: خدا برایم مثل نور بود. تا یک آخوند می‌دیدم به یاد خدا می‌افتادم. دیگر تحول خاصی در دوره‌ی متوسطه و غیره نیفتاد. ولی به‌روز شدم. قریب بیست سال هست که خیلی از مسائل را از هیچ مرجعی تقلید نمی‌کنم. اول که مسأله‌ی تقلید مطرح شد، یک بچه مسجدی صد در صدی بودم. من دین را با این غل و زنجیری که بهش زدند نمی‌پذیرم، چون به جای این که رفاه برای مردم بیاورد مزاحمت آورده است. در رابطه با مسائل دین یک رنسانسی دارد اتفاق می‌افتد. اول احساسی مذهب بر من غالب بود، ولی به سرعت عقل بر آن حاکم شد. در مورد حجاب خیلی حرف دارم. مسائل فرهنگی و تاریخ ایران در تعارض با مذهب است که ناشی از تفکر خیلی از مراجع حکومتی است. من با فکرشان در تضاد هستم. مراجع اقتصاددان نیستند. مسائل اجتماعی را خوب نمی‌توانند تحلیل کنند، چون در محیط ایزوله هستند. آیا یک مرجع از کنار یک خیابان رد می‌شود. ببیند در مسیرش مردم چه‌گونه هستند. آیا این ضدیت با حکومت را درک می‌کنند. گرسنگی ملت‌اش را درک می‌کنند. در نتیجه تفسیر این‌ها از قرآن ناقص است و این تفسیر قرآن نمی‌تواند راه‌گشا باشد. ما از نظر سیاسی به نزدیک‌ترین فرد به خودمان رحم نمی‌کنیم. این اسلام نیست. این قرآن نیست. من اگر شهید می‌شدم و الان زنده‌ام می‌کردند و این فقر و فحشا و تعدی را می‌دیدم، می‌گفتم من این‌ها را نمی‌خواستم. حجاب را چیزی جز تحمیل نمی‌دانم، طوری که برای توصیه به حجاب به بچه‌های خودم توش مانده‌ام.

شماره ۷: من عضو سپاه شده بودم، نماز می‌خواندم و یک عنصر فعال فرهنگی جریان‌ساز بودم. در دوران اصلاحات به دیدگاه خاتمی متمایل شدم. در بین مراجع من به آیت‌الله صانعی گرایش داشتم. هر چه جلوتر آمدم دیدم خیلی از متخصصین دین که مدرک گرفته‌اند، خیلی نمی‌توانم به آن‌ها اعتماد کنم. فقه آن‌ها جواب‌گو نیست. فقیهان از جامعه عقب هستند. از آیت‌الله صانعی تقلید می‌کردم، چون مقتضیات زمان را تشخیص می‌داد.

اول چشم بسته دنبال‌شان بودم. الان از عقل‌ام استفاده می‌کنم. من ابتدا به خانم‌ها در خصوص حجاب تذکر می‌دادم. در صورتی که بی‌حجابی که یک عیب ظاهری است، ریشه در عیب‌های زمینه‌ساز دارند؛ مثل تبعیض‌ها، ادعاهای بی‌عمل و بی‌عدالتی‌ها. زنان می‌توانند با موهای باز‌شان فعالیت داشته باشند. اما [حجاب] سنگین‌تر است.

شماره‌ی ۸: سال ۶۷ وارد دانشگاه پیام نور رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی شدم. به‌خاطر تربیت خانوادگی در حین کار دچار چالش نشدم. در دوران مدیریت کاستی‌هایی می‌دیدم که منطبق با شریعت و رفتار دینی نبود، ولی در ظاهر از ما رفتار دینی و مدیریت اسلامی می‌خواستند. من یک جور اسلام را می‌فهمیدم، مدیرم یک جور دیگر. هیچ‌وقت نظر من با نظر مرجع تقلید در تضاد نبوده است. مرجع تقلید من رهبر است. اول من مقلد امام بودم. الان مقلد آقای خامنه‌ای هستم. هیچ تغییری در نگاه‌ام که در تضاد با مرجع باشد، به وجود نیامده است. معتقد ام که قرآن پاسخ‌گوی همه نیازهای فکری بشر است و قرآن می‌گوید و لا رطب و لا یابس الا فی کتاب المبین. زمانی امر به معروف و نهی از منکر را تدریس می‌کردم. بعد از تدریس امر به معروف در عمل آن محتاط‌تر شده‌ام. اول راحت‌تر امر به معروف و نهی از منکر می‌کردم. ولی بعداً دیدم خیلی عوامل دیگر هستند که من به آن‌ها وقوف ندارم. همه‌ی ادیان الهی بر حجاب تاکید دارند. حتی راهبه‌های مسیحی یا یهودی هم با حجاب هستند.

شماره‌ی ۹: حتی فیلم خانه خدا را سینما آورده بود، مادرم قبول نمی‌کرد برویم؛ چون معتقد بود که پای ما به سینما باز می‌شود و عادت می‌کنیم. البته چند تا فیلم یواشکی رفتم و دیدم. فضای مسجد سلیمان باعث شد یک پلورالیزم را تجربه کنم. بارها با مادرم بحث می‌کردیم که چرا باید موسیقی حرام باشد؟ سال ۵۵ دیپلم گرفتم. سال ۵۶ وارد دانشگاه شهید چمران اهواز شدم. با بچه‌های انجمن اسلامی بودم. دانشکده‌ی اقتصاد کلکسیون‌ی از تمام گروه‌های سیاسی اول انقلاب بود. بعد رفتم انگلستان. در انگلستان زمینه پیدا شد برگردم به خودم؛ یعنی بنیه‌ی مذهبی ام قوی شد. پدر بزرگام روی من تأثیر گذاشت. بخشی از تعدیل‌های مذهبی من از پدر بزرگام بود، چون به‌شدت باز فکر می‌کرد. من در انگلستان مشاهده می‌کردم که رفتار آدم‌های آن‌جا مسلمانانه‌تر از من است. من در آن‌جا فهمیدم که دین یک پکیج (یک مجموعه و یک بسته) است که یکی از آن نماز است. کسی مسلمان کامل است که کل این پکیج را داشته باشد؛ یعنی دروغ نگوید، تهمت نزند. من ۵۰ درصد از باورم را در رفتار دیدم. از انگلیس که برگشتم، سعی کردم مسلمانی باشم که همه

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۶۹۷

یا بخش‌های بیش‌تری از این پیکج را انجام می‌دهد. خیلی مقید نظر مراجع تقلید نیستم که مرجع تقلید چه می‌گوید. احساس می‌کنم برخی از مراجع با دنیای واقع خیلی فاصله دارند. مدرن‌ترین مرجع رساله‌اش صد سال با زمان فاصله دارد. قرآن همه‌ی جزئیات را بیان نکرده بلکه علائم راهنما را نشان داده و بر اساس آن با استفاده از نعمت عقل می‌توان راه را پیدا کرد. مهم‌ترین چیزی که می‌توان از قرآن برداشت کرد، این است که خدا به شما عقل داده است و خودت می‌توانی مشکل خودت را حل کنی. اول فکر می‌کردم این است و جز این نیست، اما الان هزار درجه با آن وقت تغییر کرده‌ام. نظرم راجع به امر به معروف و نهی از منکر تغییر کرده است. الان امر به معروف خلاصه شده است در حجاب، موسیقی و شرب خمر. من به امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان یک پکیج نگاه می‌کنم. در انگلیس رابطه‌ی دختر و پسر به رسمیت شناخته شده بود و البته روابط سالم بود؛ یعنی بی بندوباری کم بود. به همین دلیل که غرایز جنسی به صورت رسمی تأمین می‌شد، یک‌بار من ندیدم پسری به دختری متلک بگوید.

شماره‌ی ۱۰: بعد از دیپلم رفتم حوزه‌ی علمیه. اما بعد رفتم تربیت معلم و طلبه نشدم ولی در دانشگاه، ادبیات عرب خواندم. من مثل یک روحانی بدون لباس بودم و کارهایی مثل عقد کردن و نماز میّت خواندن را برای مردم انجام می‌دادم. در دوم خرداد ۱۳۷۶ مسئولیت ستاد خاتمی را با دوستان‌ام داشتم و در اغلب شهرستان‌ها سخن‌رانی تبلیغاتی می‌کردم و روحیه‌ی عارف‌مسلمی داشتم. این کارها پایه‌ای برای نماینده‌ی مجلس شدن فراهم کرد. قرآن که «خدای‌نامه» است، کتاب معنویت و هدایت و معرفت است و کتاب طب و اجتماع و اقتصاد نیست. قرآن می‌تواند در هر عصری پاسخ‌گوی نیازهای دینی و معرفتی و معنوی بشر باشد. در این که حجاب حدود اش چه باشد، بحث وجود دارد.

شماره‌ی ۱۱: مواضع سیاسی خودم را با حضرت امام و الان با آقای خامنه‌ای تنظیم می‌کنم. زمان حضرت امام می‌گفتند رأی دادن تکلیف است و رأی می‌دادم. اگر الان مسئولینی بگویند فلان کار را بکنید، من همان کار را می‌کنم. من نگاه می‌کنم به حرف رهبر. ما در مدیریت می‌گوییم وحدت فرماندهی. ممکن است که مدیر اشتباه هم بکند، ولی ۹۶ درصد درست عمل می‌کند. من می‌گویم تابع رهبری و ولایت فقیه می‌باشم. شده است که نظر مرجع تقلید با نظر من در تضاد بوده است و بعد من متوجه شده‌ام که من اشتباه کرده‌ام. در نتیجه، از نظر خودم صرف نظر کرده‌ام و نظر مرجع را پذیرفتم. معتقد ام صد در صد قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر می‌باشد. حجاب را یک امر اجتماعی و

دینی می‌دانم. ریشه‌اش دینی است. بی‌حجابی باعث فساد می‌شود. از اول نمی‌توانستم بی‌حجابی را تحمل کنم. چادر را حجاب برتر می‌دانم.

شماره ۱۲: از زمانی که خودم را شناختم، فردی مذهبی بودم. خدا برایم زیبا بود. من نماز می‌خواندم. گریه می‌کردم زودتر روزه بگیرم. مدرسه که رفتم، دانش‌آموزان ابتدایی زمان شاه جوراب سفید بلندی می‌پوشیدند. من بدم می‌آمد جوراب بپوشم. به جای جوراب شلووار می‌پوشیدم می‌رفتم مدرسه. مدرسه با وساطت پدرم گذاشتند شلووار بپوشم. برای بچه‌های مدرسه نماز می‌خواندم. برای کلاس بالاتر نماز یادشان می‌دادم. تا انقلاب، من از تبعیض جنسیتی خیلی ناراحت بودم. روی استقلال زن خیلی ایده‌های خاصی داشتم. این‌ها چالش‌های من بود. شهید دقایقی کتاب حجاب مطهری را آورده بود که بخوانیم. من خواندم و کلی به کتاب مطهری ایراد گرفتم. کتاب‌های شریعتی را بهتر می‌پسندیدم. من و دوستانم آیات قرآن را از کتاب حجاب مطهری با قیچی درآوردیم و کتاب را سوزاندیم. شریعتی باعث شد که اسلام مدرن و متناسب با زمانه را بپذیریم. من دین سنتی را قبول نداشتم. آن موقع زمان شاه نوار خواننده می‌گذاشتند. من بدم می‌آمد. می‌گفتم چرا ترانه می‌گذارید. یک روز رفتم توی دفتر نوار گوگوش را درآوردم. نوای قرآن گذاشتم و از بلندگوی مدرسه پخش شد. مدیر مدرسه گفت: «چرا این کار را کردی؟» گفتم چون ما قرآن دوست داریم. با همین تفکر وارد دانشگاه شدم ولی بعد از پذیرش قطع‌نامه توسط امام خمینی نظرم عوض شد؛ چون چیزهایی که امام خمینی می‌گفت برای من خیلی ارزش داشت. به همین خاطر جلوی خیلی‌ها می‌ایستادم. بعد از پذیرش قطع‌نامه یک‌دفعه انگار آن شعارها همه فرو ریخت. ابهت آن شعارها فرو ریخت. اولین بار دچار یأس شدم. احساس کردم که دیگر چیزی نداریم که برایش بجنگیم. مواضع سیاسی خودم را با مراجع تنظیم نمی‌کنم. به عقل خودم رجوع می‌کنم. بسیار پیش آمده است که نظرم با نظر مراجع تقلید در تضاد بوده است. معتقدم که کتاب آسمانی قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر نیست. اگر بود داعش به وجود نمی‌آمد، طالبان به وجود نمی‌آمد. این‌ها از قرآن به وجود آمدند؛ به خاطر این‌که تفسیر درستی از قرآن نداشتند. قرآن می‌گوید کفار را گردن بزنید، همان طور که جمهوری اسلامی هم عالم دینی را حصر می‌کند.

شماره ۱۳: من را دعوت کردند توی سپاه امر به معروف و نهی از منکر را پیگیری کن. یک روز خانمی را آوردند که مثلاً حجاب‌اش کم بود. می‌خواستند تعزیرش کنند. من جلوی آن‌ها را گرفتم. یک روز یک خانم دیگر در توی ماشین نگه داشته بودند. گفتم این

چیست؟ گفتند این خانم یک خورده روسری اش بدجوری بالا بوده. گفتند این را زندانی کرده‌ایم تا حاج آقا بیاید. به آن‌ها توپیدم. گفتم این مسخره‌بازی‌ها چیست؟ خانم را آزاد کردم. گفتم من دیگر نمی‌توانم ادامه بدهم. پیش آمده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است. من شخصاً مرجع تقلید ندارم. اول‌اش خیلی مقید بودم که مرجع تقلید داشته باشم، ولی الان این اعتقاد را ندارم. به عقل خودم مراجعه می‌کنم. حجاب را قبول دارم، ولی حجاب سخت را معتقد نیستم.

شماره‌ی ۱۴: سال ۵۱ در رشته اقتصاد وارد دانش‌گاه تهران شدم. دانشگاه محیط بازتری بود. فرق می‌کرد با دبیرستان. دانشجویان سال‌های بالاتر اظهار نظراتی می‌کردند که برای ما جدید بود. من دو بار دستگیر شدم. زندان رفتم که تأثیرات زیادی روی من گذاشت. توی محیط زندان با آدم‌هایی که برخورد کردیم، تأثیر داشتند. این‌که رهبران دینی کسانی هستند که با مردم هستند، منافع شخص خودشان را ترجیح نمی‌دهند، این موارد من را جذب دین کرد. الان با خودم چالش دارم. فکر می‌کنم از آن مرحله‌ای که خدا را به‌عنوان وجودی که سیطره دارد، در این خصوص یک مقدار مشکل دارم. من الان هیچ شکی ندارم که خدا هست، ولی دنبال معامله با خدا نیستم. پیش آمده است مواضع سیاسی من با مواضع مراجع در تضاد بوده است. فرض همین نظر استصوابی که یک نظر کاملاً اشتباه است. اوایل با این موارد برخورد نداشتیم. به این شکل مسائل مطرح نبود. در زمان امام خمینی اراده‌ی مردم بیش‌تر دخالت داشت تا اراده‌ی مسؤولین، ولی الان به نظرم وضع خیلی تغییر کرده است. معتقد نیستم که قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر است. مرتب مسائل جدیدی به‌وجود می‌آید. مثلاً راجع به قصاص قرآن می‌گوید آزاد در مقابل آزاد، برده در مقابل برده. یا احکامی که در مورد زن و مرد هست. دیدم این‌ها مشکلات زیادی ایجاد می‌کند. توی همین اهواز شاهد بودم دختری به‌وسیله‌ی پسری کشته شده بود. بعد خانواده‌ی مقتول در خواست قصاص کرده بودند، ولی قصاص نمی‌کردند؛ با این‌که حکم صادر شده بود. قاضی می‌گفت: «چون مقتول دختر بوده و قاتل پسر است، باید خانواده‌ی مقتول نصف دیه را به خانواده‌ی قاتل پرداخت کند.»

شماره‌ی ۱۵: بعد از انقلاب وارد سپاه شدم. بعد از جنگ وارد وزارت کشور شدم. هنوز خودم را مذهبی می‌دانم. البته چالش فکری عجیبی داشتم و دارم. ذهن ناآرامی داشتم. زمانی عکس چگوارا توی اتاق خصوصی ما بود. فکر می‌کردم عدالت تنها مال کمونیست‌ها نیست. با خودم می‌گفتم: «می‌شود دین‌دار بود و عدالت داشت. آزادی را تنفس کرد.» ابتدای

شروع انقلاب روحانیت پناه مردم بودند. توی گوشه‌ی ذهن ما نبود که روحانیون هم به فکر خودشان باشند. فکر می‌کردم با انقلاب از ظلم ستم‌شاهی و پارتی‌بازی‌ها رها می‌شویم. یک رایحه‌ی امام زمانی داشتم ولی این احساس دچار چالش شد. البته نه به یک‌باره بلکه در طول این چهل سال دچار چالش شدم. در دوم خرداد ۷۶ شخصیت خاتمی باعث شد احساس کنم گم‌شده‌ی دیگری پیدا کردم. با افکار خاتمی دریافتم که می‌شود انقلابی بود و با دنیا ساخت. می‌شود مذهبی بود و سر ستیز نداشت. می‌شود دین دار بود و به فکر ساختن کشور بود. این گونه بود که مذهب اولیه‌ی من ترک برمی‌داشت. مواضع سیاسی خودم را به‌هیچ‌وجه با مراجع تقلید تنظیم نمی‌کنم. الان هم مقلد هستم، ولی امور عمومی زندگی‌ام را از کسی تقلید نمی‌کنم. بسیار پیش آمده است که مواضع سیاسی من با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است و در این صورت، به تشخیص خودم عمل کرده‌ام. به‌هیچ‌وجه باور ندارم که کتاب آسمانی قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر است. مأموریت کتاب‌های آسمانی چیز دیگر است.

شماره‌ی ۱۶: زمان جنگ من بسیجی بودم. سال ۶۶ دانشگاه فردوسی مشهد برنامه‌ریزی روستایی قبول شدم. من یک فرد شهرستانی با اعتقادات بسته وارد دانشگاه شدم. در دانشگاه عضو بسیج دانشگاه بودم. در دانشگاه متحول شدم، چون دسترسی به آدم‌های متفاوتی پیدا کردم. تعصبات دینی من به‌مراتب کم‌رنگ‌تر شد. در دانشگاه اساتیدی داشتیم که ایرانی بودند، ولی از فرانسه آمده بودند و دروغ نمی‌گفتند و صداقت در کار داشتند. به‌دنبال منافع شخصی نبودند. این اساتید روی من تأثیر گذاشتند. فهمیدم که دین‌داری فقط حضور در جبهه نیست. فقط لباس ساده پوشیدن نیست و تفریح نکردن نیست. خیلی جاها با نظر مرجع دینی تعارض دارم. اگر تعارض نباشد پویایی نیست. من می‌گویم دین باید تعالی و رفاه برای جامعه ایجاد کند و وابستگی را کم کند. قرآن باید به روز شود. این‌که در مقابل فلان جرم باید آن‌قدر شتر داده شود که الآن موجود نیست، باید معادل‌سازی شود. دین باید خودش را با جامعه‌ی امروز وفق دهد. قرآن باید با دنیای امروز هم‌خوانی داشته باشد. مرجع دین باید خودش را به روز کند. نظرم راجع به امر به معروف و نهی از منکر عوض شده است. قبلاً مثلاً دایی من توی ماشین ترانه گوش می‌کرد، دعوايش می‌کردم. می‌گفتم خجالت نمی‌کشید؟ شما متأهل هستید. در حالی‌که تحول جهانی ما را با خودش برد. تملّن ما را با خودش برد.

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۷۰۱

شماره‌ی ۱۷: زمانی ما سرباز گوش به فرمان خمینی بودیم. بعدها نظرم با نظر مرجع تقلید یکی نبود. عقل سالم نمی‌گوید جنگ نعمت است. ولی جنگ نعمت بود. عقل ما می‌گوید قرآن جواب‌گوی همه نیازهای فکری بشر نیست. من هرگز امر به معروف و نهی از منکر را قبول ندارم که با تحکّم بگویی روسری خودت را این‌جوری بزن. حاکمیت باید زمینه را طوری فراهم بکند که دروغ بد باشد. مردم ما چه‌قدر راحت دروغ می‌گویند. اگر بستر فراهم باشد که دروغ نگوئیم، دزدی نکنیم، امر به معروف و نهی از منکر راحت‌تر می‌شود. به نظر من حجاب امری اجتماعی است. آن زن لری که موهایش از زیر مقنعه بیرون است، آیا بی حجاب است؟ اسلام چه حکمی را برای این زن لر دارد؟

شماره ۱۸: مرحوم دکتر شریعتی ۱۳۵۰ آمد اهواز در فلکه‌ی سه گوش دانشکده ادبیات سخنرانی کرد. من رفتم؛ برخلاف مذهبی‌ها که نمی‌رفتند. شریعتی مشغول سخن‌رانی بود. خانم‌ها که جا نبود، سر پا ایستاده بودند. خانم‌ها بی حجاب بودند. من سر پا کنار دیوار ایستاده بودم. دیدم شریعتی گفت که در پاریس وقتی جایی دعوت بودم راجع به حضرت عباس سخن‌رانی کردم، مردم حاضر در سخن‌رانی تحت تأثیر قرار گرفتند. من دیدم دختران بی حجاب و افراد داخل سالن وقتی شریعتی این را گفت کف زدند. فهمیدم این دخترهای بی حجاب، مذهبی هستند. فهمیدم مردم از اسلام دست نکشیده‌اند. فهمیدم مذهب در ذات وجودشان هست. نهادینه شده است. وقتی با کمونیست‌ها در قبل از انقلاب رقابت داشتیم، نگران بودم اوضاع بیافتد دست کمونیست‌ها، ولی با این صحنه متوجه شدم که مردم دنبال مذهب هستند. زمان شاه زندان بودم. کمونیست‌ها مذهبی را تهدید می‌کردند. من بند ضد امنیتی بودم. بحث ما با کمونیست‌ها در خصوص وجود خداوند بود. در مسجد ساخته شده بودیم. هیچ وقت پیش نیامده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد باشد. در همه‌ی مسائل از رهبر انقلاب تقلید می‌کنم. فکر می‌کنم که کتاب قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای بشری است.

شماره‌ی ۱۹: من با شریعتی مذهب خودم را آغاز کردم. توی دبیرستان هم نماز می‌خواندم و روزه می‌گرفتم. من تحت تأثیر امام خمینی بودم. تحت تأثیر شریعتی و امام بودم. مطهری را قبل از انقلاب نمی‌شناختم. پیش از رفتن به دانشگاه از طریق خواهرم که نویسنده و شاعر است، با دانشگاه ارتباط داشتم. در ابتدای انقلاب در تظاهرات شرکت می‌کردم. بعد از انقلاب شاخص امام خمینی بود و هرکس و افکاری که با افکار امام زاویه داشت، ما آن را ناسالم و بدلی و کم‌رنگ از اسلام می‌دانستیم. مفهوم مرجعیت دچار چالش

اساسی شده است. در زمان امام خمینی با نظر مرجع تقلید تضادی نداشتیم. قرآن یک بخش تاریخی دارد و یک بخش فرا انسانی. لذا آیات تاریخی مربوط به تاریخ خاصی بوده و می‌توانند تغییر کنند. بعضی احکام قرآن مثل عقد ازدواج مبتنی بر عرف هستند. اگر عرفیات صد سال دیگر بگوید حجاب طور دیگری است، می‌توان قرآن را هم این چنین تفسیر کرد.

شماره ۲۰: تا به حال هیچ چالش مذهبی برای من ایجاد نشده است. تمام این مسائل اجتماعی، اقتصادی که در جامعه وجود دارد، هیچ تأثیر اعتقادی در من ندارد. خیلی زیاد در زندگی پستی و بلندی داشته‌ام. فقط خدا پناه من بوده است. برای من نظر مرجع تقلید خیلی مهم است. مراجع تقلید آدم‌های بزرگی هستند. آدم‌هایی نیستند که هوا و هوس داشته باشند. در مسائل سیاسی هر کسی می‌تواند خودش اجتهاد کند. من خودم را با مراجع تقلید تنظیم می‌کنم. تا به حال پیش نیامده است نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد باشد. همیشه نظرم با مرجع تقلید یکی بوده است. در امر به معروف و نهی از منکر اول سخت گیر بودم. اگر با کسی می‌رفتم نوار یک خواننده را می‌گذاشت، بدم می‌آمد؛ ولی الآن نه، نظرم عوض شده است.

شماره ۲۱: بعد از انقلاب شروع به خواندن کتاب‌های دکتر شریعتی کردم. بعد امام یک انقلاب فکری در من ایجاد کرد. از جنگ بیش‌ترین تأثیر را گرفتم. با این‌که امام قطع‌نامه را پذیرفته بود، ولی قلباً نپذیرفته بودم؛ چون از جنگ نتیجه نگرفته بودیم. ما می‌خواستیم برویم کربلا و از آن‌جا برویم قدس. از پذیرش قطع‌نامه منگ بودم. به هدف خودمان نرسیده بودیم. به حساب افراد گذشته‌ام. سال ۶۸ خواستم یک طرح تولید یخ بزنم. بعد از یک سال دوندگی پیش کسی رفتم که ریش داشت. محاسن زیبایی داشت. نورانی بود. فقط عمّامه کم داشت. آن شخص از من رشوه می‌خواست تا کارم را درست کند. از این جور چالش‌ها داشته‌ام. مواضع سیاسی خودم را با مراجع دینی تنظیم نمی‌کنم. بحث سیاسی بحث پیچیده و حسّاسی است. مرجع من رهبر است. مراجع دیگر کمتر وارد مسائل سیاسی می‌شوند. باور دارم که به قرآن و دین عمل نمی‌شود. من خیلی کم قرآن می‌خوانم. حالا دیگر نمی‌شود امر به معروف و نهی از منکر کرد؛ یعنی امنیت جانی نیست. حجاب را هم امری اجتماعی می‌دانم، هم دینی. ایران باستان هم حجاب داشته‌اند. اروپایی‌ها هم حجاب داشته‌اند.

شماره ۲۲: الآن وضع دانشجویان به لحاظ حجاب بسیار اسفناک است. در محیط آبادان در زمان شاه که فضا باز بود، حجاب داشتیم. سال ۶۵ وارد دانشگاه شدم. در دانشگاه

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۷۰۳

از لحاظ مذهبی هیچ چالشی نداشتم. چند سفر به کشورهای اروپایی رفتم. با همین پوشش ایران رفتم. جامعه‌ی اروپا به هیچ وجه روی من تأثیر نداشت. ولی الآن هر چه در خصوص حجاب با دانشجویان صحبت می‌کنیم، تأثیر ندارد. چه قدر من می‌توانم توصیه کنم؟ باید قانونی در خصوص حجاب تصویب شود. رفتار دانشجویان بسیار زجرآور است. مرتب تذکر می‌دهم. بسیار زجرآور است. دانشجو باید مثل بچه‌های مدرسه تابع باشد. باید دانشجو حجاب را بپذیرد. نظرم را با مرجع تقلید تنظیم می‌کنم. مرجع اصلی من رهبر است. هر چه ایشان بگوید انجام می‌دهم. دقیقاً خط رهبر را ادامه می‌دهم. همه‌ی خط‌های رهبری را کامل قبول دارم.

شماره‌ی ۲۳: این که با صدای اذان پدر بیدار می‌شدم، خیلی اذیت می‌شدم. سعی می‌کردم پتو را بکشم روی خودم که صدای اذان پدر را نشنوم. گاهی بد اخلاقی هم می‌کردیم. گاهی از صبح صبحانه نمی‌خوردیم که چرا من را از خواب بیدار می‌کنید. کلاس پنجم بودم که خانواده چادر سرم کردند. آن قدر رشد نکرده بودم که ضرورت چادر را تشخیص بدهم. بعد خودم معتقد شدم و پذیرفتم. توی ده سال اخیر خدا را توی لحظه لحظه‌ی زندگی‌ام تجربه کرده‌ام. ولی در مسائل سیاسی خیلی اوقات من و همسرم می‌نشینیم بحث می‌کنیم که چرا فلان تصمیم را گرفتند. چرا مرجع تقلید من چنین نگاهی دارد. می‌گویم شاید اگر جوری دیگر رفتار می‌کردند وضع کشور ما خیلی بهتر می‌شد. می‌گویم شاید اگر مراجع تنها مشاوره می‌دادند به کسانی که حکومت می‌کنند، بهتر بود. باز می‌گویم شاید من اشراف ندارم به موضوعات. بله خیلی موارد پیش می‌آید که ایراد دارم. در خیلی از موارد نظرم با نظر مرجع تعارض دارد. تابع مرجع تقلید هستم و به نظر خودم عمل نمی‌کنم. معتقدم که کتاب قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر است.

شماره‌ی ۲۴: سال ۵۹ به استخدام آموزش و پرورش در آمدم. بعد رفتم سپاه. ۹ ماه جبهه بودم. سال ۶۴ در رشته‌ی زبان و ادبیات ایتالیایی در دانشگاه تهران قبول شدم. در دانشگاه هیچ چالشی نداشتم. وسط دانشگاه رفتم جبهه. شده که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است، ولی چون تکلیف شرعی می‌دانم از مرجع تقلید می‌کنم. چون اشراف ندارم، پس باید تقلید کنم. گاهی سکوت می‌کنم و صحبت نمی‌کنم. قرآن را جواب‌گوی همه نیازهای فکری بشر می‌دانم. یک سری امور است که به قرآن ربط ندارد؛ مثل امور حکومت. ضرورتی ندارد در بحث اقتصاد قرآن اظهار نظر کند. در امر به معروف و نهی از منکر اول پر رنگ برخورد می‌کردم. الآن کم رنگ‌تر شده است. قبلاً کسی نوار می‌گذاشت،

برخورد می‌کردم. الان نرم‌تر برخورد می‌کنم. من می‌گویم اگر طرف نمی‌پذیرد، زور هم فایده ندارد و نتیجه‌ی معکوس می‌دهد. باید روش خودمان را عوض کنیم. حجاب را هم یک امر اجتماعی می‌دانم و هم یک امر دینی. بی‌حجابی به جامعه صدمه می‌زند. من فکر می‌کنم حال اگر کسی کمی مویش بیرون باشد، تأثیری ندارد.

شماره‌ی ۲۵: سوّم راهنمایی که بودم با کتاب آخر آسفالت آقای خسرو پی‌آفرین آشنا شدم. انشای مرا کیهان بچه‌ها چاپ کرد. برای دانش‌آموزان قصّه می‌نوشتیم. در دوران دبیرستان با کتاب احمد محمود آشنا شدم. من سرگردان بین اندیشه‌های مدرن و اندیشه‌های سنتی اما خدا باور بودم. به خاطر این‌که ننه ام خدا باور بود، اگر همه خداباوران مثل ننه ام بودند کسی کمونیست نمی‌شد و اگر کمونیستها مثل دایی من بودند، کسی خدا باور نمی‌شد. خدا همه اش با من دشمن است (با خنده). تمام بلاهایی که خداوند می‌تواند سر کسی بیاورد، سر من آورده است. قبل از انقلاب ۲ ماه ۸ روز زندان بودم. دوازده روز هم بعد از انقلاب زندان بودم. یک بار هم ... دستور داد ۱۱ ماه زندان بودم. همیشه پیش آمده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است (با خنده). معتقد نیستم که کتاب قرآن پاسخ‌گوی همه نیازهای فکری بشر است. اگر این جور بود که مسلمانان هم به قدر مردم دنیا پیشرفت می‌کردند. قرآن اسلام همین است که دارند به آن عمل می‌کنند. بازرگان، شریعتی، سحابی، بی خود زور زده اند از دین یک چیزی بیرون بیاورند.

شماره‌ی ۲۶: محیط دانشگاه تنوع داشت. افراد متفاوت بودند. توی خواب‌گاه دانشجویی هشت نفر بودیم. یکی آهنگ می‌گذاشت. یکی نوحه می‌خواند. یکی می‌رقصید. هشت نفر با ذهنیت مختلف. بعضی نماز می‌خواندند. بعضی نماز را زیر سؤال می‌بردند. در دانشگاه برای من چالش ایجاد شد. موضوعات دینی را از مراجع تقلید می‌کنم. اما در موضوعات زندگی روزمره از خودم استفاده می‌کنم و تصمیم می‌گیرم. پیش آمده است که نظرم با نظر مراجع تقلید در تضاد بوده است. البته من کاره‌ای نیستم ولی با بعضی موضوعات که مشکلاتی برای مردم و جوانان به وجود می‌آورد، مخالف هستم. در رابطه با موسیقی من که مسؤول بودم، فرماندار بودم، اجازه می‌دادم در شهرستان موسیقی اجرا بشود. می‌گفتم یک فرماندار باید نظر همه‌ی مردم را لحاظ کند. فرماندار پدر همه است. در حقوق شهروندی من به‌عنوان مسؤول باید همه را برابر ببینم. قرآن دریای بیکران است. همه چیز در آن است. قرآن کامل و جامع است. فامیلی داشتیم که پسرش توی کنکور پزشکی قبول نشد. رفتند

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۷۰۵

اتریش و مادر بچه‌ها نرفته بود. می‌گفت من به بلاد کفر نمی‌روم، ولی بعد از اصرار زیاد که به اتریش رفته بود. می‌گفت من دین را در اتریش می‌بینم. مثل حرف سید جلال، می‌گفت نه دروغ می‌گویند، نه غیبت می‌کنند، نه چشم بد دارند، نه ناسزا می‌گویند. دین به تمام معنا این جا است.

شماره‌ی ۲۷: سال ۷۲ وارد دانشگاه در رشته‌ی علوم سیاسی شدم. بعضی اساتید در دانشگاه اصفهان برای ما چالش ایجاد می‌کردند. چون بن‌مایه‌ی فکری من قوی بود، کمتر تحت تأثیر قرار می‌گرفتم. دانشگاه در گرایش سیاسی ما تأثیر گذاشت. مثلاً در زمینه‌ی سیاسی متوجه شدم که توسعه‌ی سیاسی هم مؤثر است. حضور مستمر در نماز جمعه داشتم. به دلایلی بعداً از نماز جمعه فاصله گرفتم. امام جمعه برایم جذبه نداشت که مرا به سوی نماز بکشاند. می‌دیدم که رفتار و شیوه‌ی امام جمعه عدالت را زیر سؤال می‌برد یا عدالت‌اش برایم محرز نبود. به همین خاطر چند سال است که نماز جمعه نمی‌روم. در دوران سازندگی آیت‌الله رفسنجانی که احساس کردم جامعه از عدالت خارج شده است. این‌که خواب‌های صادقی از ولی فقیه دیدم، نظرم راجع به ولی فقیه عوض شد. خواب می‌دیدم که موضعی که نسبت به ولی فقیه داشتم، موضعی اشتباه بوده است و جایگاه ولی فقیه درست بوده است. سه تا چهار خواب این‌جوری دیدم. توی خواب نسبت به من الهام شد که این موضع من نسبت به ولی فقیه درست نیست.

شماره‌ی ۲۸: در دانشگاه گرایش‌های مذهبی و سیاسی مختلفی وجود داشت، ولی من چون شاکله‌ام دینی و مذهبی بود، با چالش روبه‌رو نشدم. ولی سؤال برایم ایجاد شد که از طریق مراجعه به شخصیت‌ها و کتب حل می‌کردم. من شاگرد دکتر سروش بودم. با مصطفی ملکی هم اطاق بوده‌ام. شاگرد شبستری هم بودم. من تحت تأثیر شهید مطهری هستم. از نظر دین‌داری با فرزندان‌ام تعارض داشتم. یکی از آن‌ها دین را قبول دارد، ولی پای‌بند تکالیف نیست یا مثلاً کاهل نماز است و زیاد اعتنا نمی‌کند. می‌گوید: «من معتقدم دین این نیست». دیشب سخن‌رانی داشتم توی مسجدی. بنده‌ی خدایی آمد به من گفت: «خیلی استفاده کردیم اما چرا از درد مردم برای ما چیزی نمی‌گویی؟ شما فقط تفسیر قران می‌کنی. از درد مردم برای ما بگو که مردم دچار چه مشکلاتی هستند.» من گفتم: «میلاد حضرت زهراست. نمی‌خواهم با گفتن درد مردم اوقات شما را تلخ کنم.» حالا از نظر خداوند آیا حق با آن مخاطب است؟

شماره‌ی ۲۹: معنویات رهبری برای من مبنا است. موضع خودم را با ولی فقیه تنظیم می‌کنم. من دقیقاً با توجه به وجود ولایت می‌دانم چه کار کنم. تکلیف من روشن است. به نظر من می‌توانیم ائمه را هم نصیحت کنیم، یعنی اگر در رهبری ایرادی دیدیم باید رهبری را نصیحت کنیم. مثلاً در خفا برای رهبری پیامی می‌نویسیم نه اینکه در جمع نقل کنیم. نباید یک نامه‌ی سرگشاده به رهبری بنویسیم. پیش آمده است که با ولی فقیه تعارض پیدا کرده‌ام. نماینده‌ی ولی فقیه را در جریان گذاشتم. حرفم را می‌رسانم اما نه با هو و جنجال. در امر به معروف چون دچار افراط و تفریط‌هایی شده ایم دچار مشکل شده ایم. کی گفته بروید با پیف پاف و اسپری امر به معروف و نهی از منکر کن. من این را قبول ندارم و هرگز این کار را نکردم. حجاب را امری دینی می‌دانم، چون خداوند دستور داده است. ولی اینکه بخواهیم حجاب را جا بیندازیم، در این جا یک امر اجتماعی است.

شماره‌ی ۳۰: آذر ماه ۵۸ رفتم فرانسه برای تحصیل، با دوستان در فرانسه انجمن اسلامی تشکیل دادیم. چند بار در فرانسه دستگیر شدم. مدتی در فرانسه زندان بودم. در فرهنگ فرانسه از نظر مذهبی دچار چالش نشدم. در فرانسه یکشنبه می‌رفتم فعالیت اسلامی انجام می‌دادم. واقعیت این است که توی اروپا همه چیز آزاد بود، ولی فعالیت‌های اسلامی زیاد و آزاد نبود. توی دبیرستان کتاب‌های صمد بهرنگی را خواندم. توی فرانسه تمام شش سال دعای کمیل ما قطع نمی‌شد. ایران که آمدم دیگر دعای کمیل نرفتم. همین رفتارهای آقایون در جمهوری اسلامی من را تا مرز شکست نسبت به اعتقادات دین پیش برده است. پیش آمده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است، ولی نظر مرجع تقلید را تبعیدی پذیرفته‌ام. من با فتوای امام خامنه‌ای بر تقلید از امام باقی ماندم. من به کسی نمی‌گویم که حجاب را رعایت کن. به زور نمی‌شود حجاب سر مردم کرد. این جواب نمی‌دهد. رئیس دانش‌گاه بودم یک بار توی کمیته انضباطی می‌خواستند چند دانشجو را اخراج کنند، پریدم به نماینده دانشجوها گفتم مگر شما می‌توانید دانش‌گاه را از محیط جامعه جدا کنید؟ الان محیط جامعه این چنین است و دانشجو هم تحت تأثیر این جامعه است.

۸. تجزیه و تحلیل و تفسیر یافته‌ها

عمده‌ی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش از مدیران و تصمیم‌گیرندگان دستگاه‌های اجرایی و با تحصیلات دانش‌گاهی و اکثراً از رزمندگان و بعضاً جانباز هستند. از ۳۰ تن مشارکت‌کننده ۱۵ تن اصلاح‌طلب و ۱۵ تن اصول‌گرا بودند. همه‌ی مصاحبه‌شونده‌ها در

خانواده‌ای دینی رشد یافته و به مناسک دینی پای‌بند بوده‌اند و به میزانی که به سن سال‌خوردگی نزدیک شده‌اند، در اثر تجربه‌ی زیسته‌ی خود در مدیریت اجرایی، به لحاظ پیامدی دچار واگرایی دینی شده‌اند. ۱۵ تن مصاحبه‌شونده‌ی اصلاح‌طلب بیان کردند که نظر خود را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کنند و در خصوص امر به معروف و نهی از منکر نگاه آنان به مراتب از نگاه سخت‌گیرانه‌ی دولتی فاصله گرفته و انتظار آنان از کتاب آسمانی محدود شده است. از سوی دیگر، اعضای جریان اصول‌گرا در این موارد با شیب ملایمی دچار واگرایی دینی شده‌اند؛ یعنی سیر تحول دین‌داری در میان اصول‌گرایان در مقایسه با اصلاح‌طلبان بسی کندتر بوده است. به نظر می‌رسد عملکرد نظام سیاسی در اموراتی چون حجاب و امر به معروف و نهی از منکر و تقدس‌مآبی شخصیت‌های دینی در نوع دین‌داری مشارکت‌کنندگان تأثیر منفی داشته است. سخنانی نظیر جمله‌ی زیر این معنا را به ذهن متبادر می‌کند: «پای منبر که می‌نشستم همش تهدید و ارعاب و باید‌ها و نبایدها بود در حالی که وقتی دانش‌گاه رفتم به این نتیجه رسیدم که خدا بندگان‌اش را تهدید نمی‌کند» و اضافه می‌کند: «نیازی نمی‌بینم که برای هر مسأله‌ای به قرآن رجوع کنم و قرآن را هر کس دوست دارد تفسیر می‌کند. این‌که بخواهیم مشکلات را با قرآن حل کنیم اشتباه است.»

کارگزاران سیاسی در هر نظام سیاسی در عداد کسانی هستند که بیش‌ترین تعلق را به ایده‌ئولوژی نظام سیاسی دارند؛ به‌ویژه اگر آنان پیش از تأسیس نظام سیاسی به ایده‌ئولوژی آن تعلق داشته باشند و در مراحل مختلفی که نظام سیاسی طی کرده است، بدان خدمت کرده و برای آن فداکاری و جان‌فشانی کرده باشند. اگر فرصت‌طلبان سیاسی را که هم‌رنگ جماعت می‌شوند تا به موقعیت سیاسی مناسبی دست پیدا کنند، کنار بگذاریم و بر زندگی آن دسته از کارگزاران سیاسی تمرکز کنیم که تعلق عمیق و همه‌جانبه‌ای به ایده‌ئولوژی نظام سیاسی داشته‌اند، آن‌گاه بررسی تحول اندیشه و زیست آنان اهمیت زیادی برای سرنوشت خود آن ایده‌ئولوژی و وضع کنونی‌اش خواهد داشت. چه بسا در چنین مطالعه‌ای بتوان روند فراز و فرود یک ایده‌ئولوژی را از مرحله‌ی هژمونیک (استیلای همه‌جانبه) تا مرحله‌ی ناکارآمدی و زوال ردیابی کرد. مهم‌ترین نکته در یافته‌های این تحقیق تغییر تدریجی تعلق به ایده‌ئولوژی اسلام‌گرایی و تجدید نظر ایده‌ئولوژیک افراد مدافع و حامی و تقویت‌کننده‌ی آن است. حتی کسانی که به‌نحو تعبدی به اسلام‌گرایی وفادار مانده‌اند، از درون نوعی از تحول را تجربه و آن را روایت کرده‌اند:

آذر ماه ۵۸ رفتم فرانسه برای تحصیل، با دوستان در فرانسه انجمن اسلامی تشکیل دادیم. چند بار در فرانسه دستگیر شدم. مدتی در فرانسه زندان بودم. در فرهنگ فرانسه از نظر مذهبی دچار چالش نشدم. در فرانسه یکشنبه می‌رفتم فعالیت اسلامی انجام می‌دادم. واقعیت این است که توی اروپا همه چیز آزاد بود، ولی فعالیت‌های اسلامی زیاد و آزاد نبود. توی دبیرستان کتاب‌های صمد بهرنگی را خواندم. توی فرانسه تمام شش سال دعای کمیل ما قطع نمی‌شد. ایران که آدم دیگر دعای کمیل نرفتم. همین رفتارهای آقایون در جمهوری اسلامی من را تا مرز شکست نسبت به اعتقادات دین پیش برده است. پیش آمده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است، ولی نظر مرجع تقلید را تبعیدی پذیرفته‌ام.

داستان‌های زندگی کارگزاران سیاسی در خوزستان نشان می‌دهد که بسیاری از آنان در نحوه بهره‌برداری از اعتقادات دینی دچار بازاندیشی شده‌اند. برخی از آنان نیز در اعتبار و موجه بودن برخی از اعتقادات و اعمال دینی دچار تردید شده‌اند. نمونه‌ی زیر مصداق قابل توجهی در این باره است:

نیازی نمی‌بینم که برای هر مسأله‌ای به قرآن مراجعه کنم. قرآن را هر کس هر جور دوست دارد، تعریف می‌کند. این که بخواهم مشکلات را با قرآن حل کنم اشتباه است. نباید به هر چیزی رنگ و لعاب دینی بزنیم. این که قرآن گفته کسی شراب خورد، باید تنبیه شود، الان تنبیهاات دیگری است که از شلاق بدتر است و می‌تواند جایگزین شلاق شود (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۱).

همیشه پیش آمده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است (با خنده). معتقد نیستم که کتاب قرآن پاسخ‌گوی همه نیازهای فکری بشر است. اگر این جور بود که مسلمانان هم به قدر مردم دنیا پیشرفت می‌کردند. قرآن اسلام همین است که دارند به آن عمل می‌کنند. بازرگان، شریعتی، سحابی، بی خود زور زده اند از دین یک چیزی بیرون بیاورند. (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۲۵).

هم‌چنین به‌نظر می‌رسد دین‌داری تکلیف‌مدارانه در برخی از این کارگزاران سیاسی به سمت دین‌داری انسان‌مدارانه‌تر تغییر یافته است و آنان می‌کوشند در دین‌داری‌شان امور انسانی را بیش‌تر لحاظ کنند. به‌عنوان مثال، یکی از مصاحبه‌شوندگان گفته است:

به نظرم هر کار خوبی عبادت است. اول فکر می‌کردم دین خیلی خوب است. دین آزادتر است. ولی وقتی پیش رفتیم، وقتی دیدم بعضی دین را از نظر خودشان تعریف می‌کنند و بسته بودن را ترجیح می‌دهند، من احساس کردم این برداشت از دین،

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۷۰۹

برداشت خوبی نیست. منظورم دین حکومتی است. کاری می‌کنند که با نفس دین سازگار نیست. دیدگاه‌ام نسبت به امر به معروف و نهی از منکر تغییر کرده است. اگر کسی منکری انجام می‌دهد او را بی‌دین نمی‌دانم. می‌گویم شاید مشکلی دارد. باید سبب‌اش را جویا بشویم. حجاب ترکیبی از دین و انسان است (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۵).

یافته‌ها نشان می‌دهند که نه تنها جای‌گاه و اهمیت کارگزاران دینی در نزد تعداد قابل توجهی از مصاحبه‌شونده‌گان تنزل یافته است، بلکه اعتبار دین نیز نزد برخی از آنان دچار فرسایش جدی شده است. به‌عنوان مثال، یکی از مصاحبه‌شونده‌گان گفته است:

تا یک آخوند می‌دیدم به یاد خدا می‌افتادم. دیگر تحول خاصی در دوره‌ی متوسطه و غیره نیفتاد. ولی به‌روز شدم. قریب بیست سال هست که خیلی از مسائل را از هیچ مرجعی تقلید نمی‌کنم. اول که مسأله‌ی تقلید مطرح شد، یک بچه مسجدی صد در صدی بودم. من دین را با این غل و زنجیری که بهش زدند نمی‌پذیرم، چون به جای این‌که رفاه برای مردم بیاورد مزاحمت آورده است (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۶).

برخی از مصاحبه‌شونده‌گان نیز به‌صراحت از ناکارآمدی ایده‌ئولوژی اسلام‌یسم سخن گفته‌اند و ناراضیتی خود را از عملکرد آن بروز داده‌اند:

مسائل فرهنگی و تاریخ ایران در تعارض با مذهب است که ناشی از تفکر خیلی از مراجع حکومتی است. من با فکرشان در تضاد هستم. مراجع اقتصاددان نیستند. مسائل اجتماعی را خوب نمی‌توانند تحلیل کنند، چون در محیط ایزوله هستند. آیا یک مرجع از کنار یک خیابان رد می‌شود. ببیند در مسیرش مردم چه‌گونه هستند. آیا این ضدیت با حکومت را درک می‌کنند. گرسنگی ملت‌اش را درک می‌کنند. در نتیجه تفسیر این‌ها از قرآن ناقص است و این تفسیر قرآن نمی‌تواند راه‌گشا باشد. ما از نظر سیاسی به نزدیک‌ترین فرد به خودمان رحم نمی‌کنیم. این اسلام نیست. این قرآن نیست. من اگر شهید می‌شدم و الان زنده‌ام می‌کردند و این فقر و فحشا و تعدی را می‌دیدم، می‌گفتم من این‌ها را نمی‌خواستم. حجاب را چیزی جز تحمیل نمی‌دانم، طوری که برای توصیه به حجاب به بچه‌های خودم توش مانده‌ام (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۶).

یکی دیگر از تغییرات مهمی که در این کارگزاران سیاسی رخ داده و توسط بسیاری از آنان گزارش شده، تکیه‌ی بیش‌تر عقل و خردورزی است تا تبعیت بی‌چون و چرای تکالیف و باورهای دینی:

مواضع سیاسی خودم را با مراجع تنظیم نمی‌کنم. به عقل خودم رجوع می‌کنم. بسیار پیش آمده است که نظرم با نظر مراجع تقلید در تضاد بوده است. معتقدم که کتاب آسمانی قرآن پاسخ‌گوی همه‌ی نیازهای فکری بشر نیست. اگر بود داعش به‌وجود نمی‌آمد، طالبان به‌وجود نمی‌آمد. این‌ها از قرآن به‌وجود آمدند؛ به خاطر این‌که تفسیر درستی از قرآن نداشتند (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۱۲).

پیش آمده است که نظرم با نظر مرجع تقلید در تضاد بوده است. من شخصاً مرجع تقلید ندارم. اول‌اش خیلی مقید بودم که مرجع تقلید داشته باشم، ولی الان این اعتقاد را ندارم. به عقل خودم مراجعه می‌کنم (مصاحبه‌شونده‌ی شماره‌ی ۱۳).

در مجموع، پی‌رنگ‌های روایی این کارگزاران سیاسی نشان می‌دهد که تحوّل دین‌داری در میان نخبگان سیاسی متعلّق به جریان اصلاح‌طلب به نحو جدی رخ داده است و در میان جریان اصول‌گرا تحوّل دینی با شیب ملایمی پدید آمده است. سه روی‌داد انقلاب، جنگ ایران و عراق، و نیز پذیرش قطع‌نامه از جمله‌ی روی‌دادهای مهم نسلی آنان بوده است.

۹. نتیجه‌گیری

پی‌رنگ‌های این سی‌ نفر مصاحبه‌شونده نشان می‌دهند که در هر دو گروه جریان سیاسی اصول‌گرا و اصلاح‌طلب واگرایی دینی اتّفاق افتاده است، اما این واگرایی در جریان اصلاح‌طلب حداکثری است و در جریان اصول‌گرا حداقلی است. همه‌ی مصاحبه‌شونده‌ها دارای فرهنگ دینی خانوادگی بوده‌اند و به‌تدریج از این فرهنگ فاصله گرفته‌اند. داده‌های پژوهش نشان می‌دهد که نقطه‌ی آغاز و نخستین تحوّل در همه‌ی مصاحبه‌شونده‌ها یک‌سان نیست، بلکه هر کدام به دلایلی نقطه‌ی آغازی داشته است. اما آن‌چه در اکثر مصاحبه‌شونده‌ها مشترک است، واکنش آن‌ها نسبت به عملکرد نظام سیاسی و رفتار حاکمیت مبتنی بر نگاه سخت‌گیرانه و وجود دیدگاه متضاد و خشک فقها در مواجهه با مسائل اجتماعی چون حجاب و امر به معروف و نهی از منکر بوده است و مصاحبه‌شونده‌ها نشان داده‌اند که نگاه سخت‌گیرانه‌ی دینی و سیاسی را بر نمی‌تابند. نکته‌ی قابل‌توجّه، میانگین سنی مصاحبه‌شونده‌ها است که حدود ۶۰ سال است (یعنی متولّدین دهه‌ی سی و چهل قرن چهاردهم شمسی) و از طرفی عمده‌ی مصاحبه‌شونده‌ها روزگاری خود مجری سیاست‌های حاکم بوده‌اند و سال‌ها در جهت تقویت اسلام‌گرایی فعالیت کرده‌اند، ولی به‌تدریج در جریان مدیریت و با توجّه به تجربه‌ی زیسته‌ی خود، دچار واگرایی دینی گردیده‌اند. وقتی

کیفیت تعلق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۷۱۱

این واگرایی را در این میانگین سنی، آن هم در میان مدیران ارشد و میانی رخ داده، مشاهده می‌کنیم، شاید بتوان نتیجه گرفت که واگرایی از ایده‌ئولوژی اسلام‌گرایی در میان جوانان بسیار بیش‌تر خواهد بود و چه بسا بتوان گفت: «فرزندان به‌طور معمول به‌طرز ناراحت‌کننده‌ای از جهان پدران و مادران خود مهاجرت می‌کنند» و در خرده جهان‌های جدیدی اقامت می‌گزینند (برگر، برگر، و کلنر، ۱۳۸۱: ۷۴). برخی از مصاحبه‌شوندگان به این نکته اشاراتی کرده‌اند. به‌عنوان مثال، یکی از آنان گفته است:

از نظر دینداری با فرزندانم تعارض داشته‌ام. یکی از آن‌ها دین را قبول دارد ولی پای‌بند تکالیف نیست یا مثلاً کاهل نماز است و زیاد اعتنا نمی‌کند. می‌گویند من معتقدم دین این نیست.

هم‌چنین به‌نظر می‌رسد تعلق مصاحبه‌شوندگان به اسلام‌گرایی حتی در میان مصاحبه‌شوندگان اصول‌گرا- دیگر مثل قبل بهره‌مند از شور و نیروی فکری درونی نیست و بیش‌تر به امری تکلیف‌مدارانه تقلیل یافته است. در میان مصاحبه‌شونده‌های اصول‌گرا با گزاره‌هایی نظیر مورد زیر روبرو بودیم:

من از نظر عقلی به این نتیجه رسیده‌ام که در مواقعی نظرم با نظر مراجع دینی در تعارض بوده است، اما با وجود این نظر مراجع دینی را ترجیح داده‌ام؛ یعنی تعبدی نظر مرجع دینی را پذیرفته و عمل کرده‌ام.

مواردی از این دست نشان می‌دهند که اصول‌گرایان بیش‌تر تعبدی و تکلیف‌مدارانه نسبت به عملکرد دینی و سیاسی حاکمیت نگریسته‌اند و اصلاح‌طلبان نیز در این خصوص واگرایی بیش‌تری نشان داده‌اند. اکثر مصاحبه‌شونده‌ها حجاب را امری عرفی و اجتماعی قلمداد کرده‌اند و حجاب اجباری را نمی‌پذیرند و در خصوص اسطوره‌زدایی از نظام باورها و تقدس‌زدایی از امور دینی و شخصیت‌های دینی به سمت حیات اجتماعی عرفی میل پیدا کرده‌اند. مراد از قدس‌زدایی (desacralization) یا تقدس‌زدایی در این‌جا آن فرآیندی است که در طی آن «زندگی انسان، طبیعت و جامعه بر مبنای خرد تبیین می‌شوند و بر مبنای خرد درباره‌شان سخن گفته می‌شود نه به‌عنوان نتیجه‌ی کنش‌های قدرت‌های الهی. این آن چیزی است که ماکس وبر افسون‌زدایی جهان نامیده است» (فورشت و ریستاد، ۱۳۹۴: ۲۵۹). بیش‌تر مصاحبه‌شونده‌ها یادآور شده‌اند که دیگر نظرشان را با نظر مراجع تقلید تنظیم نمی‌کنند و دخالت در سرنوشت خود و کشورشان را امری انسانی و عقلانی می‌دانند.

انتظارشان از کتاب آسمانی به مراتب محدود شده است و دیگر معتقد نیستند که کتاب آسمانی پاسخ‌گوی همه نیازهای فکری بشر است بلکه معتقدند که مسائل اقتصادی و اجتماعی بسیاری وجود دارد که ربطی به کتاب آسمانی ندارد. آنان بر آن‌اند که قرآن کتاب طب و اقتصاد نیست. این پژوهش نشان می‌دهد که تحولات شگرف اجتماعی در پیش است و تحول در نحوه‌ی اداره‌ی امور ضروری است. این پژوهش نشان می‌دهد که نگاه سخت‌گیرانه نه تنها گرایش به دین را بیش‌تر نخواهد کرد بلکه به شدت باعث واگرایی از دین خواهد بود. هم‌چنین، نشان می‌دهد که به‌رغم این‌که مصاحبه‌شونده‌ها اعتقاد خود را به دین حفظ کرده‌اند و به مناسک و عبادات معتقد هستند، اما از استفاده‌ی ابزاری از دین ناراضی‌اند و به نوعی در اندیشه و رفتار، به سکولاریسم دینی گرایش پیدا کرده‌اند. مصاحبه‌شونده‌ها در خصوص امر به معروف و نهی از منکر به ریشه‌های ناهنجاری اشاره می‌کنند و از این‌که در طول حیات سیاسی خود در مواردی امر به معروف و نهی از منکر کرده‌اند، احساس شرمندگی می‌کنند و کلیشه‌ای و تحکمی و دولتی و رسمی بودن این امور را به زیر سؤال می‌برند. نتیجه این‌که مصاحبه‌شوندگان نه تنها با دین رسمی موجود که از سوی حکومت و دستگاه‌های دولتی و نمازجمعه‌ها و مدارس و دیگر مؤسسات آن ارائه می‌شود، به‌نحوی فاصله گرفته‌اند بلکه تعداد قابل توجهی از آن‌ها دست‌کم در برخی موارد با دین‌داری شریعت‌مدارانه نیز دچار چالش شده‌اند و نوعی واگرایی را نشان داده‌اند. در سخنان آنان چندان بحثی از موفقیت ایدئولوژی دینی برای اداره‌ی جامعه دیده نمی‌شد بلکه تعداد قابل توجهی از آن‌ها نگاهی انتقادی به عملکردها و مدیریت موجود داشته‌اند. باید به این نکته‌ی مهم توجه داشت که وضعیت اجتماعی و اقتصادی به‌لحاظ موقعیت سیاسی‌شان با بخش قابل توجهی از افراد جامعه قابل مقایسه نیست و همین امر می‌توانست مانع از نارضایتی بالای آنان از وضع موجود شود. این پژوهش هم‌چون پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که افراد نگاه سخت‌گیرانه دینی و سیاسی را بر نمی‌تابند و این نگاه سخت‌گیرانه منجر به واگرایی دینی افراد، حتی در میان وفادارترین نیروهای ایده‌ئولوژی اسلام‌گرایی شده است. نکته‌ی جالب این است که آیت‌الله خمینی و دکتر علی شریعتی دو چهره‌ی مهم تأثیرگذار نسلی در تعداد قابل توجهی از مصاحبه‌شونده‌گان این تحقیق بوده‌اند.

کتاب‌نامه

Ashmawi, Mohammad Saeed (2023) Islamism or Islam? Translated by Amir Rezaei. Tehran: Qaseeda Sara Publishing, 3rd edition. [in persian]

کیفیت تعلّق به اسلام‌گرایی ... (حسین ملک‌خدایی حسن‌وند و دیگران) ۷۱۳

- Bashiriyeh, Hossein. (2014). An introduction to Iranian political sociology. Tehran: Naghah Maazer Publishing House, 7th edition. [in persian]
- Bashiriyeh, Hossein. (2017). Political sociology. Tehran: Nei Publishing House, 27th edition. [in persian]
- Berger, Peter (2018) The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. Translated by Abolfazl Morshedi. Tehran: First Edition. [in persian]
- Berger, Peter; Berger, Bridgit ; Kellner; Hansfried. (2001). The homeless mind, renewal and aghahi. Translated by Mohammad Savji. The first edition of Ni publication. [in persian]
- Flick, Uwe (2009) An Introduction to Qualitative Research. Translated by Hadi Jalili. Tehran: Nay Publishing House, Second Edition. [in persian]
- Forsch, Inger; Rapstad, Paul (2015) An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives. Translated by Majid Jafarian. Edited by Hassan Mohaddesi Gilvai. Qom: University of Religions and Denominations, 1st edition. [in persian]
- Ghayasvand, Ahmed. (2015). Behaviors and beliefs of Iranians: a sociological analysis of four decades of religiosity in Iranian society, Social Sciences Quarterly, 25(73), pp. 216-257. [in persian]
- Habermas, Jürgen. (2014). The Theory of Communicative Action, translated by Kamal Poladi, first edition, published by Center Press. [in persian]
- Hashemi, Hakime and Zare, Saeed. (2015). Investigating the relationship between students' type of religiosity and the level of using mass communication tools (case study: Qom university students), Media and Culture, Humanities and Cultural Studies Research Center, 6(2), 197-212. [in persian]
- Heydari, Hossein; Rouhani, Javad and Kardost, Khadijah. (2017). Religion and modernity (the approach of social theorists regarding the confrontation and transformation of religion with early and late modernity), Qobistan, 23(88), pp. 37-66. [in persian]
- Miri, Seyed Javad (2014) Islamism and Post-Islamism: Reflections upon Allama Jafari's Political Thought. University Press of America.
- Mohaddesi, Hasan. (2007). The future of the holy society: possibilities and socio-political prospects of religion in post-revolutionary Iran, Iranian Journal of Sociology, Volume 8, Number 1, Spring 2016, pp. 112-76. [in persian]
- Naseri, Milad; Kaveh, Farzaneh and Rabbani, Ali. (2015). A study of students' attitude towards religion (a model based on the contextual theory of GT) studied: Isfahan University students, Applied Sociology, 27(64), pp. 79-98. [in persian]
- Nolte, Ernest (2020) Islamism: The Third Radical Resistance Movement. Translated by Mehdi Tadini. Tehran: Sales Publishing, 2nd edition. [in persian]
- Peterburger. (2017). Holy Canopy, translated by Abulfazl Morshidi, first edition, third edition. [in persian]
- Plamenatz, John Petrov (2002) Ideology. Translated by Ezatollah Foladvand. Tehran: Scientific and Cultural, 2nd edition. [in persian]

- Tasadi Kari, Ali; Mohaddisi, Hassan and Mandari, Saeed. (2021). Patterns of religiosity transformation among young people in Rasht city, Social Development Quarterly, 15(4), pp. 111-144. [in persian]
- Tayyibi, Bassam; Mojahidi, Mohammad Mehdi (2005) "Islam, Between Culture and Politics". Quarterly Journal of National Studies, 6th Year, Issue 21, pp. 158-143. [in persian]